

Anna Adamska

 <https://orcid.org/0000-0001-5916-0437>

Universiteit Utrecht / Centrum Studiów Mediewistycznych,
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Średniowieczny dokument jako znak i przedmiot oglądu w przestrzeni publicznej Garść uwag o semiotyce dyplomatycznej, percepcji wizualnej i granicach nauk pomocniczych historii*

Uwagi wstępne: percepcja tekstu pisanego w średniowieczu

Funkcjonowanie średniowiecznego dokumentu jako znaku i przedmiotu oglądu w przestrzeni publicznej¹ jest zagadnieniem fascynującym i zarazem

* Kwestie omawiane w niniejszym artykule miałam okazję prezentować dwukrotnie: na VII Kongresie Mediewistów Polskich w Katowicach, podczas sesji zorganizowanej przez prof. Pawła Stróżyka (we wrześniu 2022 r.) oraz na seminarium prof. Romana Michałowskiego i Krzysztofa Skwierczyńskiego (w listopadzie 2022). Organizatorom obu spotkań dziękuję za zaproszenie, zaś ich uczestnikom — za inspirujące i wspierające głosy w dyskusji (szczególnie wdzięczna jestem prof. Tomaszowi Jurkowi). Każde z zagadnień poruszanych w pracy posiada bogatą bazę źródłową oraz obszerną, wielojęzyczną literaturę przedmiotu. Tylko część źródeł i literatury mogła zostać tu przywołana.

¹ Pojęcie przestrzeni „publicznej” (i co za tym idzie — przestrzeni „prywatnej”) w średniowiecznej kulturze sygnalizuje rzeczywistość zmienną i zależną od konkretnych warunków historycznych. Współczesne wyobrażenie przestrzeni publicznej jako dostępnej dla każdego nie do końca odpowiada rzeczywistości historycznej, w której nawet miejsca tak publiczne jak kościoły czy rynek pozostawały częściowo lub całkowicie niedostępne dla pewnych osób. Zob. m.in.: *Aussen und Innen: Räume und ihre Symbolik im Mittelalter*, hrsg. N. Staubach,

bardzo skomplikowanym. Sytuuje się ono na styku kilku nauk pomocniczych historii i wielu dziedzin historii kultury; wymaga m.in. uwzględnienia perspektywy semiotycznej. Dla historyka perspektywa ta ciągle stanowi wyzwanie, ponieważ jej kluczowe pojęcia – znak, emblemat, obraz, symbol – są niejednoznaczne i rozmaicie używane². Sprawy nie ułatwia również zakres chronologiczny niniejszego artykułu: rozpatrywanie funkcjonowania dokumentu jako przedmiotu oglądu „w średniowieczu” dramatycznie upraszcza zmieniającą się rzeczywistość historyczną. Ramy prawne dokumentu oraz społeczny zasięg jego użytkowania były radykalnie odmienne we wczesnym i w późnym średniowieczu, zwłaszcza w częściach Europy łacińskiej położonych na zewnątrz dawnego *limesu* rzymskiego³. Skokowy rozwój produkcji i proliferacja dokumentu oraz zmiana jego stanowiska prawnego w tzw. długim wieku XIII mocno poszerzyły grupę jego bezpośrednich użytkowników i osób stykających się w taki czy inny sposób z wytworami szeroko rozumianej piśmienności pragmatycznej⁴.

Refleksja nad funkcjami dokumentu wykraczającymi poza jego pierwotną rolę świadectwa czynności prawnej i – w bardziej ogólnym sensie – refleksja nad percepcją tekstu pisanego stały się możliwe dzięki rozwojowi wielu gałęzi humanistyki w drugiej połowie XX wieku. Oprócz wspomnianej już semiotyki należy tu wymienić badania nad piśmiennością i komunikacją społeczną⁵

V. Johanterwage, Peter Lang, Frankfurt a/M 2007; *Space in the Medieval West: Places, Territories, and Imagined Geographies*, eds. M. Cohen, F. Madeline, Ashgate, Farnham 2014.

² Zob. m.in.: *Bloomsbury Semiotics*, ed. J. Pelkey, vol. 1–4, Bloomsbury Publishing, London 2023 (zwłaszcza vol. 3: *Semiotics in the Arts and Social Sciences*, eds. J. Pelkey, S. Petrilli, S. Melanson Ricciardone (artykuły dotyczące semiotyki w badaniach historycznych, literaturoznawczych i językoznawstwie oraz w studiach nad kulturą obrazową)). Por. M. Starzyński, *Znak i obraz w naukach pomocniczych historii*, w: *Człowiek twórca historii*, t. 6: *Warsztat nowoczesnego historyka*, cz. 2, red. C. Kukło, W. Walczak, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2024, s. 191–206.

³ Nt. praktyk dokumentowych we wcześniejszym średniowieczu zob. m.in.: *Documentary Culture and the Laity in the Early Middle Ages*, eds. W.C. Brown et al., CUP, Cambridge 2012; G. Koziol, *The Politics of Memory and Identity in Carolingian Royal Diplomas: The West Frankish Kingdom (840–987)*, Brepols Publishers, Turnhout 2012; *The Languages of Early Medieval Charters: Latin, Germanic Vernaculars, and the Written Word*, eds. R. Gallagher, E. Roberts, F. Tinti, Brill, Leiden–Boston 2021.

⁴ Nt. rewolucji dokumentowej XIII w. zob. m.in.: P. Bertrand, *Documenting the Everyday in Medieval Europe. The Social Dimension of a Writing Revolution, 1250–1350*, Brepols Publishers, Turnhout 2019.

⁵ Paradigmat tych badań był parokrotnie omawiany w literaturze polskiej. Zob. m.in.: J. Kaliszuk, *Przemiany społecznych funkcji pisma w późnym średniowieczu. Programy badawcze i ich rezultaty*, w: *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, red. S. Gawlas, DiG, Warszawa 2011, s. 169–188; T. Jurek, *Od średniowiecznego dokumentu do tekstu elektronicznego. O pożytkach z dyplomatyki*, w: *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18–20 września 2019 roku*,

oraz tzw. *material turn*, tj. badania nad materialnością średniowiecznej kultury, zwłaszcza nad nośnikami tekstu pisanego⁶. Te nurty uświadomiły historykom fundamentalną wagę, jaką ludzie średniowiecza przykładali do percepcji zmysłowej jako źródła wiedzy o rzeczywistości⁷. Wiele wskazuje na to, że szczególne znaczenie miała percepcja wzrokowa. W średniowieczu wszystko, co dało się zobaczyć – np. fizyczna organizacja przestrzeni, znak lub kombinacja znaków graficznych, przedmiot, obraz, kolor czy gest – mogło stanowić instrument komunikowania określonych treści, dotyczących rzeczywistości przyrodzonej i nadprzyrodzonej. Refleksja nad funkcjonowaniem dokumentu w przestrzeni publicznej stała się możliwa również dzięki tzw. zwrotowi przestrzennemu (*material turn*) w mediewistyce, który tylko wzmocnił przekonanie, że przestrzeń stanowi produkt relacji społecznych oraz historycznego rozwoju⁸.

Docenienie znaczenia percepcji wzrokowej i materialności średniowiecznych źródeł długo stanowiło (i w jakiejś mierze ciągle stanowi) wyzwanie dla badaczy zajmujących się słowem pisany. Oznacza bowiem konieczność odrzucenia tego, co stanowi istotę nowoczesnej czy postnowoczesnej mentalności opartej na powszechnej alfabetyzacji, mianowicie założenia, że widząc tekst pisany, ludzie zaczynają go natychmiast, wręcz automatycznie czytać. We współczesnej kulturze „czytanie” oznacza zarówno odcyfrowanie wartości fonetycznej poszczególnych liter, jak i zrozumienie treści wypowiedzi. W odniesieniu do średniowiecza założenie to jest anachroniczne z dwóch względów. Po pierwsze, w tej epoce z odmiennej techniki nauki czytania wynikało rozróżnienie między *legere* i *intelligere* (między wokalizacją liter i czytaniem „ze zrozumieniem”)⁹. Po drugie, umiejętność czytania mogła się sytuować na wielu poziomach w zależności od tzw. gramatyki czytelności (*grammar of legibility*)

t. 3: *Wiek XX i XXI*, IPN – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Warszawa–Lublin 2021, s. 361–388.

⁶ Bogactwo kwestionariusza tego nurtu badawczego ilustruje zawierająca 50 tomów seria *Materiale Textkulturen* wydawnictwa De Gruyter (<https://www.degruyter.com/serial/mtk-b/html#volumes> [dostęp: 20.11.2023]). Stanowi ona pokłosie wieloletniego projektu badawczego, zakończonego właśnie na uniwersytecie w Heidelbergu.

⁷ J.H. Arnold, *Belief and the Senses for the Laity*, in: *Les cinq senses au Moyen Âge*, réd. E. Palazzo, Les éditions du Cerf, Paris 2016, s. 623–645; *Medieval Perceptual Puzzles: Theories of Sense Perception in the 13th and 14th Centuries*, ed. E. Bältutä, Brill, Leiden–Boston 2020.

⁸ Zob. przyp. 1 oraz A. Adamska, „*Loca scribendi*”: geneza pojęcia, definicje i granice użyteczności, w: *Loca scribendi. Miejsca i środowiska tworzące kulturę pisma w dawnej Rzeczypospolitej XV–XVIII stulecia*, red. A. Adamska, A. Bartoszewicz, M. Ptaszyński, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017, s. 5–24.

⁹ N. Orme, *Medieval Schools*, Yale University Press, New Heaven 2006; R. Black, *Teaching Techniques: the Evidence of Manuscript Schoolbooks Produces in Tuscany*, in: *The Classics in the Medieval and Renaissance Classroom: The Role of Ancient Texts in the Arts Curriculum as Revealed by Surviving Manuscripts and Early Printed Books*, eds. J. Feros Ruys, J.O. Ward, M. Heyworth, Brepols Publishers, Turnhout 2013, s. 245–265.

zastosowanej do konkretnego tekstu, czyli szeregu czynników ułatwiających lub utrudniających obcowanie z nim. Wśród nich wymienia się język i rejestr (tj. typ i gatunek) tekstu, jak również alfabet i rodzaj pisma (kładzione lub kursywne), stosowanie przestrzeni między wyrazami oraz wielkich i małych liter, czy wreszcie liczbę i stopień skomplikowania abrewiacji¹⁰. Kumulacja negatywnych czynników, np. stosowanie więcej niż jednego alfabetu w tym samym tekście¹¹ lub też *scriptura continua* czy wielu abrewiacji, determinowała – rzecz jasna – technikę i szybkość czytania¹². Do końca średniowiecza zaawansowana umiejętność obcowania z tekstem pisanym pozostała przywilejem stosunkowo małej (choć ciągle rosnącej) grupy *litterati*. Półpiśmienność (zdolność czytania tylko pewnych typów tekstów, np. posługiwania się modlitewnikiem) czy zupełny techniczny analfabetyzm¹³ (niewykluczający jednak biernego uczestnictwa w kulturze pisma) sprawiały, że pismo, traktowane jako seria znaków graficznych lub ornament, było bardzo często po prostu oglądane¹⁴. Wartość symboliczna poszczególnych liter, właściwa wszystkim alfabetom używanym w średniowiecznej Europie, dodatkowo odrywała pismo od jego podstawowej funkcji wizualizacji głosek języka¹⁵.

¹⁰ M.B. Parkes, *The Contribution of Insular Scribes of the Seventh and Eighth Century to the "Grammar of Legibility"*, in: Tenze, *Scribes, Scripts and Readers: Studies in the Communication, Presentation and Dissemination of Medieval Texts*, Hambledon, London–Rio Grande 1991, s. 1–18; M. Mostert, *Changes in the Grammar of Legibility: Influences on the Development of "New Communities of Interpretation"?*, in: *Religious Transformations in New Communities of Interpretation in Europe (1350–1570): Bridging the Historiographical Divides*, eds. É. Boillet, I. Johnson, Brepols Publishers, Turnhout 2023, s. 83–95.

¹¹ To zdarzało się relatywnie często w południowej Italii (alfabet grecki, łaciński i arabski), Chorwacji (głagolica i łaciński), Skandynawii i na Wypach Brytyjskich (alfabet łaciński i runy) oraz na wschodnich rubieżach państwa polsko-litewskiego (alfabet łaciński i cyrylica).

¹² Nt. rozmaitych technik czytania (wokalizacja, sylabizowanie, czytanie „oczyma”) zob. *A History of Reading in the West*, eds. G. Cavallo, R. Chartier, Polity, Cambridge 1999.

¹³ Stratyfikacja rodzajów kompetencji w zakresie czytania i pisania w średniowieczu zob. M. Mostert, *Forgery and Trust*, in: *Strategies of Writing: Studies on Text and Trust in the Middle Ages*, eds. P. Schulte, M. Mostert, I. van Renswoude, Brepols Publishers, Turnhout 2008, s. 40.

¹⁴ Zob. m.in.: H. Fichtenau, *Mensch und Schrift im Mittelalter*, Wien 1946, *passim*; B. Trelińska, *Gotyckie pismo epigraficzne w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1991, s. 152–153; *Sign and Design. Script as Image in Cross-Cultural Perspective (300–1600 ce)*, eds. B.M. Bedos-Rezak, J.F. Hamburger, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Dumbarton Oaks 2016, *passim*; N. Giovè Marchioli, *Strukturen und Strategien in der epigraphischen Kommunikation des kommunalen Italiens*, in: *Inschriftenkulturen im kommunalen Italien: Traditionen, Brüche, Neuanfänge*, hrsg. K. Bolle, M. von der Höh, N. Jaspert, De Gruyter, Berlin 2019, s. 41.

¹⁵ Paradoksalnie, wartość tę szeroko wykorzystywali piśmienni i niepiśmienni, czy to w spekulacji teologicznej, czy w praktykach magicznych, zarówno w alfabecie greckim, łacińskim oraz hebrajskim, jak i w runach oraz alfabetach słowiańskich. Zob. m.in.: K. Schreiner, „Göttliche Schreib-Kunst“ *Eigenhändige Aufzeichnungen Gottes, Jesu und Mariä. Schriftlichkeit in heilsgeschichtlichen Kontexten*, „Frühmittelalterliche Studien“ 2002, 36, s. 95–132;

Uwzględnienie mechanizmów percepcji wzrokowej w procesie analizy średniowiecznego tekstu, szczególnie zaś tekstów umieszczonych w przestrzeni publicznej, skłania również do wzięcia pod uwagę całej grafosfery oraz ikonosfery¹⁶, w jakiej dany tekst funkcjonował. Stwierdzenie ewentualnej obecności wszystkich innych tekstów pisanych w otoczeniu konkretnego tekstu, który nas interesuje, i ustalenie interakcji między nimi jest konieczne dla należytego zrozumienia sposobów odbioru badanego tekstu przez osoby, które się z nimi stykały.

Wzrokowa percepcja dokumentu

Nieuchronnie pojawia się pytanie, w jakiej sytuacji opisywane tu podejście do średniowiecznej kultury pisma stawia badaczy dokumentów. Tradycyjna, formalistyczna dyplomatyka¹⁷ była skupiona na tzw. dokumentach publicznych (posiadających walor publicznej wiarygodności), analizowanych z punktu widzenia jej wytwórców, tj. lepiej lub gorzej zorganizowanych kancelarii. Sprawę wizualnej formy dyplomów podnoszono tylko przy okazji analizy środków uwierzytelnienia dyplomu czy stopnia jego kancelaryjności. Stabilność określonego układu tekstu na karcie pergaminowej (*layout, mise-en-page*) oraz przywiązanie do pewnych typów pisma w dokumentach danego wystawcy miały świadczyć o sporządzaniu dyplomów przez jego kancelarię, nie zaś przez odbiorców. Z kolei znaki graficzne stosowane w dokumentach publicznych – monogram (a w późnym średniowieczu – podpis wystawcy¹⁸), znaki rekognicji kanclerskiej, papieska rota czy notarialne *signa* – zwykło się analizować jako środek zapewniający wartość prawną aktu. Rolę innych znaków spotykanych w dokumentach, takich jak krzyż czy chrysm, jak również ich

K. Bracha, *Folklore der Schrift: Einige Zeugnisse des Spätmittelalters Mitteleuropas*, in: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, eds. A. Adamska, M. Mostert, Brepols Publishers, Turnhout 2004, s. 497–517.

¹⁶ Zob. S. Franklin, *The Russian Graphosphere, 1450–1850*, CUP, Cambridge 2019. Por. znakomitą analizę grafosfery piętnastowiecznej katedry krakowskiej dokonaną przez M.A. Janickiego: *Inskrypcja w przestrzeni publicznej – przykład Krakowa i Małopolski w XIV–XV wieku. Uwagi historyczne i metodologiczne*, w: *Historia społeczna...*, s. 245–274. Zob. M. Porębski, *Ikonosfera*, Warszawa 1972.

¹⁷ Nt. ewolucji kwestionariusza badawczego dyplomatyki zob. m.in. T. Jurek, *Od średniowiecznego dokumentu...*

¹⁸ C. Jeay, *Signature et pouvoir au Moyen Âge*, École nationale des chartes, Paris 2015; *Manu propria. Vom eigenhändigen Schreiben der Mächtigen (13.–15. Jahrhundert)*, hrsg. C. Feller, Ch. Lackner, Böhlau Verlag, Wien 2016.

rozmaite cechy zewnętrzne (np. stosowanie *litterae elongate* w pierwszym wersie) tradycyjna dyplomatyka w pewnym sensie bagatelizowała, wyjaśniając ich używanie przez stulecia „niewolniczym” przywiązaniem do tradycji.

Warto tu przypomnieć, że z takim samym lekceważeniem formalistyczna dyplomatyka odnosiła się do formuł dokumentowych, które nie miały bezpośredniego znaczenia prawnego (zwłaszcza do arengi i maledykcji). Były one traktowane jako pustostłowie utrzymujące się w formularzu siłą inercji. Co ciekawe, rewolucja w rozumieniu natury dokumentu i mechanizmów jego funkcjonowania zaczęła się od rehabilitacji jego formularza i języka, zapoczątkowanej w Wiedniu przez Heinricha Fichtenaua w latach 50. XX wieku i kontynuowanej przez jego uczniów¹⁹. Pokazanie silnej interakcji i współzależności pomiędzy formulaicznym tekstem dokumentu i jego cechami zewnętrznymi jest wielką zasługą jednego z uczniów Fichtenaua – Petera Rücka (zm. 2004), znakomitego szwajcarskiego paleografa i dyplomatyka, przez wiele lat profesora nauk pomocniczych historii w Marburgu²⁰.

Biorąc za punkt wyjścia refleksje Fichtenaua nad cechami średniowiecznego pisma dokumentowego oraz jego spostrzeżenie, że formularz dokumentów publicznych (głównie cesarskich i papieskich) był dobrze przemyślaną, funkcjonalną całością, nie zaś efektem bezmyślnego powielania²¹, Rück badał razem z grupą swoich seminarzystów cechy zewnętrzne dokumentów w ich relacji z tekstem. Interesowało go wszystko: format i materiał pisarski²², organizacja tekstu na stronie, dukt pisma, dobór i rozmieszczenie znaków graficznych, zdobienia, sposób umocowania pieczęci i noty dorsalne. Jego wnioski, formułowane pod wpływem dynamicznie rozwijającej się semiotyki i semiologii, również dziś imponują odwagą i dalekowzrocznością ujęcia. Postulując badanie elementów graficznych dokumentów w najściślejszym powiązaniu z kulturą wizualną i wrażliwością artystyczną epoki – dokument może być bowiem postrzegany jako dzieło sztuki!²³ – szwajcarski uczony wprowadził do obiegu naukowego pojęcie „semiotyka dyplomatyczna”. W tym rozumieniu

¹⁹ H. Fichtenau, *Arenga: Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, Graz 1957. O kontynuatorach myśli Fichtenaua: A. Adamska, *Studying Preambles Today: A Paradigm Shift in Diplomatic?*, in: *Urkundenformeln im Kontext. Formen der Schriftkultur im Ostmitteleuropa des Mittelalters (13.–14. Jahrhundert)*, hrsg. S. Rossignol, A. Adamska, Böhlau Verlag, Wien 2016, s. 35–45.

²⁰ P. Worm, *Ein neues Bild von der Urkunde: Peter Rück and seine Schüler*, „Archiv für Diplomatik“ 2006, 52, s. 335–352.

²¹ H. Fichtenau, *Monarchische Propaganda in Urkunden*, in: Tenze, *Beiträge zur Mediävistik*, Bd. 2, Stuttgart 1977, s. 18–36.

²² *Pergament. Geschichte – Struktur – Restaurierung – Herstellung heute*, hrsg. P. Rück, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1991.

²³ P. Rück, *Die Urkunde als Kunstwerk*, in: *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends*, Bd. 2, hrsg. A. von Euw, P. Schreiner, Schnütgen-Museum, Köln 1991, s. 311–333.

dokument jest systemem najściślej powiązanych ze sobą znaków-komunikatów (rozumianych w sensie semiotycznym), spełniających określone funkcje w procesie komunikacji i przekazujących treści o wiele bogatsze niż te, które zawarte zostały *explicite* w tekście aktu²⁴. Wszystko, co bezpośredni lub pośredni odbiorca mógł w nim zobaczyć (format, materiał, *layout*, znaki graficzne), było równie ważnym przekaznikiem informacji, co tekst. Spektakularna, licząca 800 stron (i ważąca ponad 5 kg) praca zbiorowa pod redakcją Rücka, wydana w 1996 roku²⁵, daje do dziś niezastąpiony przegląd retoryki wizualnej średniowiecznych dokumentów w całej Europie łacińskiej. Narzędziem tej retoryki mógł być już sam ich format i materiał pisarski²⁶. Dyplomy niektórych wystawców funkcjonowały tak, jak dzisiejszy plakat (*plakative Funktion*)²⁷, i już samo ich rozplanowanie na karcie pergaminowej sugeruje bardzo mocno, że kontakt z dokumentem zaczynał się od oglądania go, nie zaś od czytania tekstu. Ta obserwacja znakomicie koresponduje z obecnym, wzmiankowanym wcześniej stanem wiedzy na temat mechanizmów średniowiecznej piśmienności i wielości poziomów alfabetyzacji²⁸.

Znamienne jest to, że propozycje metodologiczne Petera Rücka zostały w dużym stopniu odrzucone i potępione przez tradycyjną dyplomatykę²⁹. Jeśli dziś problem retoryki wizualnej i materialności dokumentu wreszcie zaczął się pojawiać w jej kwestionariuszu³⁰, to stało się tak bardziej pod wpływem

²⁴ „Aufgabe einer diplomatischen Semiotik, ist es, die Urkunde als System von – sprachlichen, graphischen und stofflichen – Zeichen (Codes) in einem Kommunikationsprozeß zu befreien: Morphologie, Semantik, Syntax, Funktion (Pragmatik) und Wandel des Systems und seiner Elemente herauszuarbeiten und von anderen textlichen Systemen abzugrenzen” (P. Rück, *Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, in: *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, hrsg. P. Rück, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1996, s. 13).

²⁵ *Graphische Symbole...*, *passim*.

²⁶ Przykładem materiału pisarskiego w spektakularny sposób przekazującego treści ideowe jest oczywiście nadanie ślubne (*Heiratsurkunde*) uczynione przez cesarza Ottona II dla jego przyszłej żony, bizantyjskiej księżniczki Theophanu (972). Imponujących rozmiarów dokument (rotulus) sporządzony został na pergaminie barwionym purpurą i spisany złotymi literami. Zob. A. von Euw, *Ikonomie der Heiratsurkunde der Kaiserin Theophanu*, in: *Kaiserin Theophanu...*, s. 175–191 (z ilustracjami).

²⁷ P. Rück, *Beiträge...*, s. 23; Tenże, *Urkunden als Plakate des Mittelalters*, „Mitteilungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft” 1990, 4, s. 26–27.

²⁸ Fascynacja P. Rücka materialnością dyplomów miała też wymiar praktyczny: w latach 80. XX w. znacznie rozwinął on istniejącą w Marburgu, nowatorską jak na owe czasy bazę danych – archiwum fotograficzne średniowiecznych dyplomów, dziś dostępne online i ciągle wzbogacane (<https://www.uni-marburg.de/de/fb06/mag/lichtbildarchiv-aelterer-originalurkunden> [dostęp: 25.11.2023]).

²⁹ P. Worm, *Ein neues Bild...*, s. 346–347.

³⁰ Zob. *Die Urkunde. Text – Bild – Objekt*, hrsg. A. Stiedorf, De Gruyter, Berlin–Boston 2019.

mody na wspomniany już *material turn* w mediewistyce niż propozycji Rücka. Zarazem jednak pojęcia „semiotyka dyplomatyczna” i „retoryka wizualna dokumentu” stały się kamieniami węgielnymi badań nad komunikacją społeczną (zwłaszcza nad komunikacją polityczną), rozwijanych od początku lat 90. ubiegłego stulecia w Münster, a później m.in. w Utrechcie³¹. Badania te, prowadzone z wykorzystaniem różnorodnych i – wbrew pozorom – dość obfitych źródeł, potwierdzają w całej rozciągłości opinię Rücka na temat wielości form obcowania z dokumentem. Znacząco korygują one wyobrażenia o dokumentacji pieczołowicie przechowywanej w skarbcach i archiwach³², absolutnie niedostępnej dla postronnych i trafiającej wyłącznie do rąk profesjonalistów słowa pisanego oraz członków elit świeckich.

Co widać, gdy patrzymy na dokument?

Jeśli rzeczywiście o wiele większa, niż przypuszczano, grupa ludzi mogła dokumenty oglądać, nie oznacza to, że wszyscy widzieli to samo. Podobnie jak w przypadku wszystkich innych instrumentów komunikacji wizualnej – gestu, obrazu, koloru – kompetencja wizualna (*visual literacy*, *Bildlichkeit*) oglądających mogła się znacząco różnić³³. Kolejne pokolenia profesjonalistów słowa pisanego działających w kancelariach monarszych i kościelnych oraz będących

³¹ Zob. M. Mostert, *Introduction*, in: Tenze, *A Bibliography of Works on Medieval Communication*, Brepols Publishers, Turnhout 2012, s. 1–30. Wnioski z projektu w Münster: H. Keller, *The Privilege in the Public Interaction of the Exercise of Power: Forms of Symbolic Communication Beyond the Text*, in: *Medieval Legal Process: Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*, eds. M. Mostert, P.S. Barnwell, Brepols Publishers, Turnhout 2011, s. 75–108; Ch.F. Weber, *Urkunden auf Bildquellen des Mittelalters*, in: *Urkunden und ihre Erforschung*, hrsg. W. Maleczek, Böhlau Verlag, Wien 2014, s. 161–206; M. Mersiowsky, *Die Urkunde in der Karolingerzeit. Originale, Urkundenpraxis und politische Kommunikation*, Bd. 1–2, Harrassowitz, Wiesbaden 2015.

³² Nt. strategii przechowywania dokumentów i ewolucji pojęcia „archiwum” zob. m.in.: P. Węcowski, *Skarbiec pamięci. Archiwum monarsze w Polsce do początków XVI wieku*, w: *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 1, red. J. Banaszkiewicz i in., Neriton, Warszawa 2018, s. 369–418; A. Adamska, *Archiwum – serce późnośredniowiecznej monarchii? Garść uwag o instytucjach piśmienności pragmatycznej jako czynnika modernizacji aparatu władzy*, w: *Monarchia, społeczeństwo, tożsamość. Studia z dziejów średniowiecza*, red. K. Gołąbek i in., Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020, s. 51–66.

³³ Por. A. Adamska, „Czy Pan wie, kto ja jestem?”. Kilka uwag o mechanizmach percepcji wzrokowej i skuteczności kodów westymenarnych w późnośredniowiecznej Europie, w: „*Habitus facit hominem*”. *Społeczne funkcje ubioru w średniowieczu i w epoce nowożytnej*,

faktycznymi twórcami modelu dokumentów publicznych dobrze rozumiały podstawową – prawną – funkcję pozatekstowych elementów dokumentu oraz kontekst ideowy takich znaków, jak krzyż, chrysmion czy greckie litery A i Ω³⁴. Co ciekawe, ci sami profesjonalisci badali autentyczność dyplomów, przede wszystkim oglądając je szczegółowo i analizując ich atrybuty zewnętrzne (zwłaszcza pieczęcie), poczynając od ich stanu zachowania. Podejrzenia budziły wszelkie cechy zewnętrzne dyplomu i pieczęci odbiegające od „normy”³⁵. Z kolei w percepcji mniej wyrobionego odbiorcy znaki graficzne i przedmiot przymocowany do dokumentu (najczęściej pieczęć)³⁶ były elementami najłatwiejszymi do „wyłuskania” z całości obrazu, ponieważ to one przykuwały jego uwagę jako pierwsze, nie zaś pojedynczy blok lub kilka bloków tekstu. Osoba, której dokument **pokazywano**, mogła stwierdzić obecność pieczęci³⁷ i nawet z większej odległości łatwo rozpoznawać pewne znaki (np. krzyż) ze

red. M.R. Pauk, M. Saczyńska, E. Wólkiewicz, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2016, s. 19–35.

³⁴ W dokumentach litery te funkcjonowały jako symbol Chrystusa – początku i końca Wszechrzeczy, były zatem zupełnie oderwane od swojej pierwotnej funkcji.

³⁵ Nt. genezy oceniania autentyczności dokumentu metodą oglądu i rozwoju prawodawstwa w tym zakresie zob. B.M. Bedos-Rezak, *The Efficacy of Signs and the Matter of Authenticity in Canon Law (800–1250)*, in: *Zwischen Pragmatik und Performanz. Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur*, hrsg. Ch. Dartmann, Th. Scharff, Ch.F. Weber, Brepols Publishers, Turnhout 2011, s. 199–235. Por. S. Mikucki, *Badanie autentyczności dokumentu w praktyce kancelarii monarszej i sądów polskich w wiekach średnich*, Kraków 1934.

³⁶ Najczęściej tym przedmiotem była oczywiście wyciśnięta lub przywieszona pieczęć, w akcie komunikacji wizualnej korespondująca z dokumentem przez umieszczone na niej przedstawienia obrazowe, znaki graficzne i napisy. Jednak znane są też przypadki przywieszania do dokumentu innych obiektów, cennych dla wystawcy, np. noży (M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record. England 1066–1307*, 3rd edition, Wiley-Blackwell, Oxford 2013, il. 5).

³⁷ W perspektywie percepcji zmysłowej interakcja między dokumentem a pieczęcią, stanowiącą podstawowy środek uwierzytelniania dokumentów w całej Europie od połowy XII wieku, jest fascynującym zjawiskiem, wykraczającym poza ramy tego artykułu. Treści wyobrażenia napieczętnego powinny być korespondować z całą semiotyką dokumentu, ale w przeciwieństwie do dokumentu pieczęć była artefaktem „samowystarczalnym” (znakomicie funkcjonowała przecież bez dokumentu), dotykany i oglądany, zaś jej fizyczna nienaruszalność miała fundamentalne znaczenie prawne. Jednocześnie pieczęć stanowiła *pars pro toto* jej dysponenta do tego stopnia, że w niektórych częściach Europy podczas pieczętowania jej właściciele umieszczali elementy organiczne (włosy z brody) w zastygającym wosku. Na niektórych pieczęciach zachowały się ślady palców, a nawet zębów (zob. przykłady cytowane przez: B.M. Bedos-Rezak, *In Search of a Semiotic Paradigm: The Matter of Sealing in Medieval Thought and Praxis (1050–1400)*, in: *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, eds. N. Adams, J. Cherry, J. Robinson, British Museum, London 2008, s. 2). O ujęciu semiotycznym w sfragistyce zob. też: B.M. Bedos-Rezak, *When Ego Was Imago. Signs of Identity in the Middle Ages*, Brill, Leiden 2010; T. Kałuski, *Semiotyka w badaniach sfragistycznych*, w: *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Jaworska i in., DiG, Warszawa 2016, s. 11–19.

względu na ich powszechność³⁸. Inne znaki mogły być odczytywane w sensie semiotycznym na poziomie elementarnym: bez kojarzenia ich z określoną funkcją prawną, ale przede wszystkim z osobą będącą wystawcą dokumentu. Tym samym monogram w dokumentach cesarskich, a później monarszych, czy funkcjonujące na podobnych zasadach papieskie *Bene Valet* oraz rota stanowiły dla pewnej grupy odbiorców rodzaj znaku własnościowego czy wręcz logo.

Poparci tej tezy służą dwa argumenty, po pierwsze, fakt, że w ewolucji layoutu dokumentu cesarskiego od IX do XIV wieku monogram stopniowo zdobywał centralną pozycję, stając się absolutnie dominującym elementem w dolnej części karty, przy tym mocno ujednoliconym graficznie³⁹. Nie było wcale konieczne, aby półpiśmienny czy niepiśmienny odbiorca potrafił rozpoznać litery imienia władcy wkomponowane w monogram (*Karolus, Heinricus* itp.) i to imię przeczytać. Dla funkcjonalności znaku wystarczało, jeśli odbiorca potrafił skojarzyć go z faktem, że właśnie tego typu przedstawienie graficzne spotyka się na dokumentach monarszych. Po drugie, o wysokiej skuteczności monogramu jako narzędzia komunikacji wizualnej świadczy zjawisko naśladownictwa layoutu dokumentów, w tym przypadku – zapożyczenia monogramu z dokumentu cesarskiego do dyplomów wielu monarchów w średniowiecznej Europie. Cesarski monogram Karolingów⁴⁰ został nie tylko w sposób naturalny zaadaptowany przez kolejne dynastie oraz przez władców państwa zachodniofrankijskiego (późniejszych monarchów Francji), ale również przez Arpadów i Habsburgów⁴¹. Z jednej strony był to gest propagandy politycznej, ujawniający w sferze symbolicznej przeniesienie godności monarszej na kolejne dynastie, z drugiej zaś – adaptacja sprawnie działającego narzędzia komunikacji wizualnej.

Skuteczność znaków graficznych w dokumentach jako instrumentów sposobu komunikowania rozmaitych treści potwierdza jeszcze bardziej naśladownictwo retoryki wizualnej dokumentów papieskich. Rota, wprowadzona do bull uroczystych w wyniku reformy kancelaryjnej papieża Leona IX w latach

³⁸ J.H. Arnold, *Belief...*, s. 630–631.

³⁹ Por. podobizny dokumentów Karola Wielkiego, Fryderyka Barbarossy, Ludwika Bawarskiego i Karola IV Luksemburga, dostępne na portalu www.monasterium.net. Od XIII w. znane są przypadki umieszczania monogramu wystawcy (np. cesarza Fryderyka II i księcia Rudolfa Habsburga) w środku tekstu lub też w środku listy świadków (M. Roland, *Medieval Grants of Arms and Their Illuminators*, in: *Heraldic Artists and Painters: In the Middle Ages and Early Modern Times*, eds. T. Hiltmann, L. Hablot, Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern 2018, s. 141).

⁴⁰ R.-H. Bautier, *La chancellerie et les actes royaux dans les royaumes carolingiens*, «Bibliothèque de l'école des chartes» 1984, 142, 1, s. 30 i nast.

⁴¹ O. Guyotjeannin, *Le monogramme dans l'acte royal français (Xe-début du XIVe siècle)*, in: *Graphische Symbole...*, s. 293–318; L. Solymosi, *Graphische Symbole in den ungarischen Urkunden des 11.–13. Jahrhunderts*, in: *Graphische Symbole...*, s. 607–632; Ch. Lackner, *Rudolf von Habsburg – die Anfänge: Vom (Neu-)Aufbau einer königlichen Kanzlei*, „Mitteilungen aus dem niederösterreichischen Landesarchiv“ 2022, 20, s. 100–111.

50. XI wieku⁴², była przenoszona nie tylko do dokumentów biskupich (podobnie jak niektóre elementy formularza), ale także do dyplomów monarszych, np. w Portugalii⁴³. Ciekawym przypadkiem jest dokument króla rzymskiego Lotara III z 1125 roku⁴⁴, ponieważ stanowi on przykład adaptacji roty w dokumencie cesarskim, posiadającym przecież własną, doskonale rozwiniętą retorykę wizualną. Jednak jeszcze bardziej interesujący w tym kontekście jest dyplom księcia Henryka Brodatego dla cysterek trzebnickich z 1208 roku, zachowany w dwóch oryginałach⁴⁵. Oprócz czterech pieczęci znajdujemy w nim aż cztery rotę, symbolizujące wystawców i gwarantów nadania dla klasztoru: samego władcę, arcybiskupa Henryka Kietlicza, biskupa wrocławskiego Wawrzyńca i tamtejszą kapitułę (il. 1).

W dyskusji nad genezą tych wyjątkowych w polskim materiale dokumentowym znaków uwierzytelnienia słusznie wskazano, że ich pomysłodawcą musiał być ktoś dobrze obeznany z retoryką wizualną dokumentów papieskich i jej ideologiczną podbudową. Większą orientację w tym względzie niż urzędnicy wrocławskiej kancelarii biskupiej miał Henryk Kietlicz, który zaledwie rok wcześniej przebywał w Rzymie, zaś w całej swojej działalności bardzo umiejętnie stosował szerokie instrumentarium wizualnej propagandy potęgi pogregoriańskiego Kościoła⁴⁶.

Na zasadach podobnych do tych, które widzieliśmy w dokumentach monarszych i papieskich, opierała się organizacja graficzna instrumentów notarialnych, które rozpowszechniły się w Europie poza dawnym *limesem* rzymskim od końca XIII wieku⁴⁷. Tekst instrumentu notarialnego, zazwyczaj umieszczony w jednym bloku, był ewidentnie zdominowany przez indywidualne *signum* notariusza, który go sporządził. Znak notarialny łączył w sobie elementy

⁴² J. Dahlhaus, *Aufkommen und Bedeutung der Rota in Papsturkunde*, in: *Graphische Symbole...*, s. 407–423.

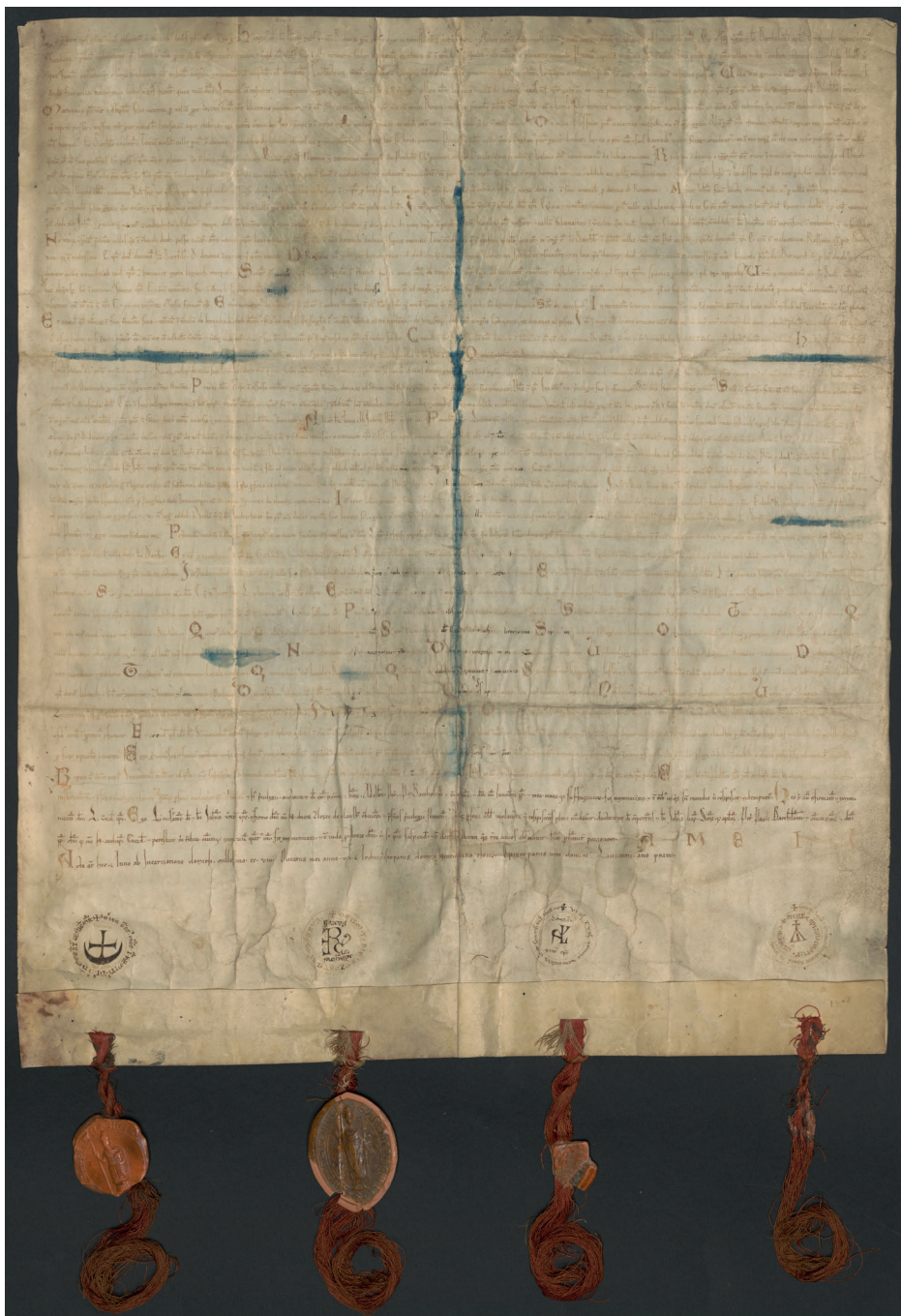
⁴³ I. da Rosa Pereira, *Symboles graphiques dans les chartes médiévales portugaises*, in: *Graphische Symbole...*, s. 493, 500. Ogólnie o imitacji dokumentów papieskich w Europie: *Papsturkunde und europäisches Urkundenwesen: Studien zu ihrer formalen und rechtlichen Kohärenz vom 11. bis 15. Jahrhundert*, hrsg. P. Herde, H. Jakobs, Böhlau, Köln–Weimar–Wien 1999.

⁴⁴ Dyplom Lotara III dla biskupa Augsburga (27 listopada 1125), wydany w Ratysbonie (MGH. *Diplomata, Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser*, Bd. 8: *Die Urkunden Lothars III und der Keiserin Richenza*, hrsg. E. Von Otenthal, H. Hirsch, Berlin 1927, nr 3, s. 3–4).

⁴⁵ SUB, Bd. 1, nr 115, s. 80–83. Dokładny opis wszystkich rot: P. Stróżyk, *Monogram z rotę arcybiskupa gnieźnieńskiego Henryka Kietlicza z 1208 roku*, Roczn. Hist. 2011, 77, s. 169, przyp. 2.

⁴⁶ Zob. szeroką argumentację tamże, s. 178–180.

⁴⁷ O chronologii rozwoju instytucji notariatu publicznego i dokumentacji zob.: *Notariado público y documento privado de los orígenes al siglo XIV*, Valencia 1989; K. Skupieński, *Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1997.

II. 1. Dokument księcia śląskiego Henryka Brodatego dla klasztoru cysterek w Trzebnicy z 1208 roku, AP Wrocław, Rep. 125, nr 10 a

znaku graficznego (często z dużym ładunkiem symbolicznym) i ornamentu z elementem tekstowym⁴⁸.

Rozpowszechnienie praktyki naśladowania retoryki wizualnej dokumentów cesarskich i papieskich przez władców oraz ludzi Kościoła w całej Europie łacińskiej świadczy zatem o wysokiej funkcjonalności tych elementów dokumentu, które poddawały się łatwo percepcji wzrokowej. Jak jednak należy tłumaczyć fakt, że w niektórych częściach średniowiecznej *Latinitas* dokumenty o charakterze publicznym są tej retoryki niemal zupełnie pozbawione? Model polskiego dokumentu monarszego, w którym uwagę przyciąga przede wszystkim pieczęć, czasem krzyż i dość skromny inicjał⁴⁹, a który stanowił adaptację zachodniego modelu dokumentu prywatnego⁵⁰, nie był wcale wyjątkowy. Słynna angielska *Magna Carta* z 1215 roku wygląda bardzo niepozornie. Również w dyplomach królów Szkocji, hrabiów Holandii czy władców skandynawskich pieczęć zdominowała mocno retorykę wizualną⁵¹.

Należy też zauważyć, że radykalne przeciwstawianie dokumentów publicznych i prywatnych w analizowanym tu kontekście nie jest do końca słuszne. Głównym narzędziem retoryki wizualnej dokumentów prywatnych była pieczęć, zaś pojawiające się na nich czasem elementy graficzne wprawdzie nie czyniły z nich pełnoprawnego świadectwa przed sądem, ale odzwierciedlały powszechną świadomość, że dyplom powinien **jakieś** znaki posiadać. Jednym z wczesnych i ciekawych przykładów w tym względzie jest zespół ponad 700 dokumentów

⁴⁸ *Graphische Symbole...*, s. 669–822; K. Skupiński, *Notariat...*, rozdz. 4 i 5.

⁴⁹ Sondażowe badania sprzed 40 lat sugerowały, że inicjał w dokumentach monarszych (wieczystych) stał się poważnie traktowanym elementem ich retoryki wizualnej dopiero za czasów Władysława Jagiełły (I. Sułkowska-Kurasiowa, *Inicjały na średniowiecznych dokumentach monarszych w Polsce (do 1444 r.)*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, PWN, Warszawa 1991, s. 171–175).

⁵⁰ T. Jurek, *Początki dokumentu polskiego*, w: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, DiG, Warszawa 2015, s. 83. Słabość retoryki wizualnej dokumentów śląskich i zachodniopomorskich podkreśla S. Rossignol: „*Maiestas principum*“. *Herzogsurkunden als Medien der Herrschaftsrepräsentation in Schlesien, Pommern und Pommerellen (1200–1325)*, Harrassowitz, Wiesbaden 2019, rozdz. 5 (ważne dla tematu uwagi znajdują się w recenzji tej pracy: A. Gut, *Średniowieczny dokument książęcy jako medium społecznej komunikacji na peryferiach łacińskiej Europy*, *Zap. Hist.* 2021, 86, 2, s. 126).

⁵¹ J. Sayers, *The Land of Chirograph, Writ and Seal: the Absence of Graphic Symbols in English Documents*, in: *Graphische Symbole...*, s. 533–548; J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*, Historische Vereniging voor Zuid-Holland, 's-Gravenhage 1971, s. 49–63; D. Broun, *The Writing of Charters in Scotland and Ireland in the Twelfth Century*, in: *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*, ed. K. Heidecker, Brepols Publishers, Turnhout 2000, s. 122; I. Hedström, *The Language of Legitimacy. On the Vocality and Visuality of Old Swedish Vidimus Charters*, in: *The Meaning of Media: Texts and Materiality in Medieval Scandinavia*, eds. A. Horn, K.G. Johansson, De Gruyter, Berlin 2021, s. 125–155.

prywatnych nadań dla klasztoru Sankt Gall (Sankt Gallen) w Szwajcarii, z okresu od VIII do końca X stulecia⁵². Znajdują się w nich własnoręczne podpisy wystawców oraz znaki subskrypcji, w których można odnaleźć dalekie echo znaków rekonicji referendarskich z dokumentów merowińskich i karolińskich.

Obecność okazjonalna dokumentów w przestrzeni publicznej

Ogólnie rzecz biorąc, dokumenty – zwłaszcza tzw. dokumenty publiczne – pojawiały się w przestrzeni publicznej okazjonalnie lub były w niej obecne permanentnie, jako stały element grafosfery. Rozpatrzmy po kolei każdą z tych sytuacji.

Szeroki wachlarz okazji, przy których dyplomy wyjmowano ze skrzyń i z rozmaitych powodów pokazywano mniej lub bardziej licznej publiczności, poznajemy głównie dzięki źródłom pozwalającym zrekonstruować ich „całą biografię”⁵³, tzn. notom dorsalnym, śladom złożenia i inwentarzom, a także średniowiecznej historiografii i ikonografii oraz źródłom do historii prawa i liturgii. Uświadamiają one, że dokumenty stanowiły część rytuału prawnego posiadającego charakter performatywny⁵⁴. Prawo w działaniu musiało być bowiem widoczne dla jak największej grupy osób mogących zaświadczyć o tym, że dana czynność prawna miała miejsce⁵⁵. Wbrew wyobrażeniom dziewiętnastowiecznej dyplomatyki, traktującej wystawienie dokumentu jako precy-

⁵² B. Zeller, *Die Subskriptionszeichen in den Schreiberzeilen der St. Galler Privaturkunden des frühen Mittelalters: Eine Erstaufnahme*, in: *Illuminierte Urkunden. Beiträge aus Diplomatik, Kunstgeschichte und Digital Humanities/Illuminated Charters. Essays from Diplomatic Art History and Digital Humanities*, hrsg./eds. G. Bartz, M. Gneiss, Vandenhoeck&Ruprecht, Köln–Weimar–Wien 2018, s. 91–101.

⁵³ Postulat Michaela Clanchy’ego, ostatnio w pełni zaadaptowany w polskiej dyplomatyce: T. Jurek, *Od średniowiecznego dokumentu...*, s. 373.

⁵⁴ O pojęciu „performance” w badaniu przednowoczesnej komunikacji społecznej zob. M. Mostert, *Introduction*, in: *Medieval Legal Process...*, s. 5–6.

⁵⁵ Na terenie „Młodszej Europy” ten performatywny charakter prawa ciągle odgrywał dużą rolę w późnym średniowieczu i nawet w epoce nowożytnej. Zob. m.in.: A. Bartoszewicz, *Mowa, gest, pismo. Relacje między kulturą żywego słowa a kulturą pisma w świetle zapisek z ksiąg sądowych późnośredniowiecznych miast polskich*, Kw. Hist. 2018, 124 (2), s. 209–235; M. Rady, *Literacy, Performance and Memory: The Aldomás (Trankopfer) in Medieval and Early Modern Hungary and Transylvania*, „Anuarul Institutului de Istorie «G.Barițiu». Series Historica” 2015, Supplement 1, Literacy Experiences concerning Medieval and Modern Transylvania, s. 365–375.

zynny moment dokonania czynności prawnej, stanowiło ono zaledwie jeden z wielu elementów rytuału prawnego, zaś dokument funkcjonował przede wszystkim jako materialny wyraz performatywnego sposobu sprawowania władzy. Praktyki, które dobrze znamy również z Polski – perambulacje domeny monarszej, zjazdy lokalnych elit, fundowanie i uposażanie instytucji religijnych czy też publiczne potwierdzanie wcześniejszych nadań – stanowiły kościół tego systemu w całej Europie łacińskiej. Co więcej, we wczesnym średniowieczu dokument często wręcz rodził się w przestrzeni publicznej, albowiem jego sporządzanie, pieczętowanie, a w niektórych tradycjach także kreślenie przez wystawcę finałowych elementów monogramu jego własną ręką (tzw. *Vollziehungsstricht*)⁵⁶ było integralną częścią publicznego wykonywania prawa. Wielu przykładów rozpowszechnienia dokumentu jak symbolu prawa w działaniu lub atrybutu władcy dostarcza średniowieczna ikonografia. Bardzo wczesną – pochodzącą z VI wieku – ilustracją tej funkcji stanowi ikonografia znanej mozaiki z kościoła Sant’Apollinare Nuovo w Rawennie, będąca zresztą oczywistym narzędziem transferu wyobrażeń o władzy i prawie z Bizancjum do Europy łacińskiej⁵⁷. Wielu spośród widocznych na mozaikach apostołów i proroków zostało wyobrażonych z rozwiniętymi lub zrolowanymi dokumentami. Forma rotulusa, charakterystyczna dla bizantyjskiej piśmienności pragmatycznej⁵⁸, pojawiała się zresztą w ikonografii kręgu bizantyjsko-słowiańskiego przez całe średniowiecze⁵⁹. Na Zachodzie rolę ikonograficznego atrybutu władcy odgrywała najczęściej karta pergaminowa z bardzo silnie zaakcentowaną, wręcz przerysowaną pieczęcią⁶⁰. Chyba najbardziej spektakularną formą funkcjonowania dokumentu jako znaku i symbolu akcji prawnej była praktyka

⁵⁶ W. Schlögl, *Die Unterfertigung deutscher Könige von der Karolingerzeit bis zum Interregnum durch Kreuz und Unterschrift. Beiträge zur Geschichte und zur Technik der Unterfertigung im Mittelalter*, Kallmünz über Regensburg 1978.

⁵⁷ M. Bernabò, *Medieval Art in Italy and Byzantium (ca. 550–1050): a Viaticum*, in: *A Companion to Byzantine Italy*, ed. S. Cosentino, Brill, Leiden–Boston 2021, s. 673–675.

⁵⁸ M. Mullet, *Writing in Early Medieval Byzantium*, in: *The Uses of Literacy in Early Medieval Europe*, ed. R. McKitterick, CUP, Cambridge 1990, s. 171.

⁵⁹ Zob. The Index of Medieval Art (na platformie www.Brepolis.net), o. A. Nr 49783, 49784.

⁶⁰ M.in. w trzynastowiecznej angielskiej kronice Mateusza Parisa (British Library), *Les Grandes Chroniques de France* (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84525476/f107.item>), w Kronice Soboru w Konstancji Ulricha Richental’a (zob. M. Roland, *Illumierte Urkunden. Bildmedium und Performanz*, in: *Die Urkunde...*, s. 263 i nast. (z reprodukcjami ceremonii)), a także w rękopisach „Zwierciadła Saskiego”, np. w tzw. Rękopisie heidelberskim z początku XIV w. (<https://digi.ub.uni-heidelberg.de/touch/cpg164/#page/58>) oraz nieco późniejszym rękopisie oldenburskim (<https://digital.lb-oldenburg.de/ihd/content/pageview/192572>). Zob. także fascynujące miniatury w pochodzącym z Amiens (Francja) rękopisie z początku XIV w., zawierającym utwory historiograficzne. Miniatury te ilustrują „całe życie dokumentu” (włącznie z jego niszczeniem); *Abrégé des histoires divines*, The Morgan Library & Museum, Ms. M. 751, f. 31r, 44v, 87v, 106v (<https://www.themorgan.org/manuscript/115343>).

wręczania niezapisanej, opieczętowanej karty pergaminowej, tzw. membrany⁶¹. Zarazem jednak zarówno performatywne wystawianie dokumentów, jak i okazywanie ich w rytuale zwanym *ostensio cartae*⁶² wiązało się z ograniczonym zaufaniem do pisma jako środka utrwalania czynności prawnych. Czy można bowiem ufać dokumentom sporządzanym po kryjomu? Spektakularne, zrytualizowane gesty (np. kładzenie dyplomu na ołtarzu⁶³ czy jego odczytywanie⁶⁴) były oczywiście częścią ceremonialnej oprawy, w której *sacrum* i *profanum* przenikały się nawzajem⁶⁵.

W analogiczny sposób dokument funkcjonował w performatywnej z natury liturgii średniowiecznego Kościoła. Ogłaszanie bull papieskich, zwykle transumowanych przez lokalny episkopat, mogło być częścią rozbudowanych rytuałów. Przykładowo, w rytuale ekskomuniki stosowne dyplomy papieskie były „publikowane” i odczytywane, podobnie jak teksty ich transumptów wystawianych przez lokalny episkopat, a towarzyszyły temu uroczyste recytowane formuły, bicie dzwonów i łamanie uprzednio gaszonych świec⁶⁶.

Doceniając znaczenie tego typu *theatrum* w życiu jego uczestników i obserwatorów, trzeba jednak podkreślić postępujące od XIII wieku powolne, acz skuteczne spowszednienie dokumentu. Rosnące oswojenie z nim w różnych grupach społecznych i lepsze rozumienie jego roli prawnej były ściśle związane z przeniesieniem produkcji dyplomów do coraz lepiej zorganizowanych kancelarii i jej postępującą „automatyzacją”⁶⁷. W wielu kancelariach (m.in. w kancelarii

⁶¹ T. Nótári, „*Carta sine litteris*“. *Enea Silvio Piccolomini und die Urkundenpraxis im Frühmittelalter*, „Fundamina” 2015, 21, 2, s. 325–340.

⁶² H. Keller, „*Ostensio cartae*“: *italienische Gerichtsurkunden des 10. Jahrhunderts zwischen Schriftlichkeit und Performanz*, „Archiv für Diplomatik” 2007, 53, s. 99–121.

⁶³ Por. uwagi nt. tzw. dokumentów ołtarzowych, prawdopodobnie używanych również w Polsce we wczesnym średniowieczu. Zob. T. Jurek, *Początki dokumentu polskiego...*, s. 75.

⁶⁴ Por. A. Adamska, *Od łaciny do języków wernakularnych – i z powrotem. Język dokumentu średniowiecznego w świetle nowszych badań*, w: *Kultura pisma w średniowieczu: znane problemy, nowe metody*, red. A. Adamska, P. Kras, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013, s. 84–85.

⁶⁵ Liczne przykłady w: H. Keller, *The Privilege...*; G. Koziol, *The Politics of Memory...*; A. Adamska, *Founding a Monastery over Dinner: The Case of Henryków in Silesia (c. 1222–1228)*, in: *Medieval Legal Process...*, s. 211–231; Ch.F. Weber, *Schriftstücke in der symbolischen Kommunikation zwischen Bischof Johann von Venningen (1458–1478) und der Stadt Basel*, „Frühmittelalterliche Studien” 2003, 37, s. 355–383.

⁶⁶ Dobrze ilustruje to ceremonia rzucenia kłutwy na „samozwańczego” cesarza Ludwika Bawarskiego przez biskupa płockiego Floriana z Kościelca (6 sierpnia 1325) na żądanie papieża Jana XXII, który ekskomunikował cesarza rok wcześniej. Została ona szczegółowo opisana w instrumencie notarialnym wystawionym przez Macieja Bożka z Płocka, notariusza *imperiali auctoritate* (Nowy KDMaz, cz. 2, nr 177). Por. B. Wojciechowska, *Ekskomunika w Polsce średniowiecznej. Normy i funkcjonowanie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2010, s. 52–60.

⁶⁷ Nt. proto-biurokracji w późnośredniowiecznych kancelariach zob. m.in.: M.T. Clanchy, *From Memory...*, s. 64–70; K. Skupiński, *Biurokracja w średniowiecznej kancelarii?*,

papieskiej) rozbudowaną retorykę wizualną dokumentów zaczęto rezerwować dla najbardziej uroczystych aktów⁶⁸. Performatywne funkcjonowanie dokumentów utrzymało się jednak w postaci publicznego odczytywania ich oraz przywieszania w miejscach powszechnie dostępnych, przede wszystkim na drzwiach kościołów⁶⁹. Natura średniowiecznej alfabetyzacji skłania do ostrożności w twierdzeniu, że były one powszechnie czytane w dzisiejszym rozumieniu tego słowa, jednak ich materialność przyciągała uwagę sama w sobie⁷⁰.

W XIV i XV wieku do wszystkich wymienianych tu już części składowych owej materialności doszedł nowy element, mianowicie: iluminacje. Ze względu na m.in. bezprecedensową w naszych czasach łatwość digitalizacji dokumenty iluminowane stały się w ostatnich latach bardzo popularnym obiektem badań⁷¹. Z badań tych wynika, że przed 1200 rokiem ilustrowanie dyplomów nie było zjawiskiem powszechnym, lecz praktykowano je tylko w niektórych kancelariach, np. na Półwyspie Iberyjskim. Impulsem do rozpowszechnienia praktyki iluminowania dokumentów monarszych we Francji, w Anglii czy w krajach niemieckich⁷² stały się m.in. przywileje odpustowe, wystawiane na dużą skalę od lat 20. XIV stulecia w Awinionie przez tzw. biskupów kurialnych (rezydujących u boku papieża). Zwłaszcza w szczytowym okresie produkcji tych dyplomów – od połowy XIV wieku do wynalezienia druku⁷³ – to właśnie ich

w: *Droga historii*, red. P. Dymmel, K. Skupiński, B. Trelińska, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2001, s. 205–212; *Spätmittelalter in landesherrlichen Kanzleien Mitteleuropas. Alte Tradition und der mühsame Weg zu neuen Fragen und Antworten*, hrsg. T. Velička, LIT, Berlin 2020.

⁶⁸ T. Frenz, *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*, Franz Steiner, Stuttgart 2000, s. 79–80.

⁶⁹ Np. A. Szweda, A. Adamska, *Notariusz przy pracy. Akcja transumowania dokumentów krzyżackich jesienią 1421 roku*, w: *Memoria viva. Studia historyczne poświęcone pamięci Izabeli Skierskiej*, red. G. Rutkowska, A. Gąsiorowski, IH PAN, Warszawa–Poznań 2015, s. 487–501.

⁷⁰ Por. E. Potkowski, *Paszkwile Jana z Pniew. Z dziejów kultury piśmiennej w Polsce XV wieku*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska...*, s. 488.

⁷¹ «Bibliothèque de l'école des chartes» 2011, 169, 1: *Les chartes ornées dans l'Europe romane et gothique*; M. Roland, A. Zajic, *Illuminierte Urkunden des Mittelalters in Mitteleuropa*, „Archiv für Diplomatik“ 2013, 59, s. 241–432; M. Roland, *Illuminierte Urkunden im digitalen Zeitalter*, in: *Digital Diplomatics. The Computer as a Tool for Diplomats?*, eds. A. Ambrosio, S. Barret, G. Vogeler, Böhlau, Köln–Weimar–Wien 2014, s. 245–272; *Illuminierte Urkunden...*, *passim*. Por. A. Jaworska, *Dokument iluminowany w Polsce XV–XVIII wieku. Problemy i perspektywy badawcze*, w: *Belliculum diplomaticum IV Thorunense. Dyplomatyka staropolska – stan obecny i perspektywy badań*, red. W. Chorażyczewski i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011, s. 23–40.

⁷² Zob. prace cytowane w poprzednim przypisie oraz M. Roland, *Illuminierte Urkunden. Bildmedium...*, s. 259–327.

⁷³ Zob. m.in.: A. Seibold, *Sammelindulgenzen. Ablaßurkunden des Spätmittelalters und der Frühneuzeit*, Böhlau, Köln–Weimar–Wien 2001; W. Szyborski, *Odpusty w Polsce średniowiecznej*, Historia Jagellonica, Kraków 2011.

layout miał na celu przyciąganie uwagi odbiorcy (zwłaszcza półpiśmiennego i niepiśmiennego), podczas gdy tekst zajmował w nich drugorzędne miejsce⁷⁴. Narzędziem komunikacji wizualnej były zarówno ich format⁷⁵ oraz dukt „kła-dziony” pisma ułatwiający czytelność, jak i wykorzystywanie kilku stałych modeli ikonograficznych w rozbudowanych ilustracjach. Wśród nich prym wiodła tzw. *Vera Ikon*, tj. odbicie twarzy Chrystusa na Chuście Weroniki uczynione podczas Drogi Krzyżowej⁷⁶, oraz przedstawienia Maryi z Dzieciątkiem. Element indywidualizujący poszczególne przywileje odpustowe stanowiły wizerunki świętych patronów instytucji kościelnych będących ich odbiorcami. Widać to w jednym z dwunastu zachowanych w oryginale dokumentów tego typu dla odbiorców polskich, nadającym odpusty katedrze płockiej w 1346 roku. Tutaj postaci Matki Boskiej po lewej stronie karty towarzyszył po prawej stronie wizerunek św. Zygmunta, patrona katedry⁷⁷. Nowsze badania zdecydowanie potwierdzają wskazywaną ongiś przez Petera Rücka funkcję plakatową dokumentów odpustowych: w okresie papieństwa awiniońskiego aż 90% z nich było iluminowanych i obficie pieczętowanych⁷⁸. Przy niektórych z tych dyplomów zachowały się do dziś tasiemki, którymi w dni odpustowe przywiązywano je do drewnianych tablic przy wejściu do kościoła lub przy ołtarzu⁷⁹, na innych widać przedziurawione narożniki – ewidentne ślady przybijania do twardego podłoża.

Te same instrumenty komunikacji wizualnej wykorzystywano w dokumentach władców terytorialnych, informujących o utracie czci przez ludzi z elit

⁷⁴ Badacze określają to wręcz jako „a transmedial advertizing” (A. Zajic, *Texts on Public Display: Strategies of Visualising Epigraphic Writing in Late Medieval Austrian Towns*, in: *Uses of the Written Word in Medieval Towns: Medieval Urban Literacy II*, eds. M. Mostert, A. Adamska, Brepols Publishers, Turnhout 2014, s. 414).

⁷⁵ W okresie awiniońskim były to płachty pergaminu o wymiarach ok. 70 x 50 cm (por. A. Seibold, *Sammelindulgenzen...*, s. 55).

⁷⁶ J. Wirth, *Le portrait du Christ au Moyen Age*, in: Tenze, *L'Image du corps au Moyen Age*, SISMELE – Edizioni del Galluzzo, Firenze 2013, s. 203–222. Zob. dokumenty reprodukowane w: M. Roland, A. Zajic, *Illuminierte Urkunden...*, il. 3 i 7.

⁷⁷ W. Szymborski, *Odpusty...*, Aneks, nr 363. Model kurialnego dokumentu odpustowego zaadaptowano w iluminowanym dokumencie odpustowym biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego dla kościoła Wszystkich Świętych w Krakowie z 1449 r. (tamże, nr 888). Por. M. Walczak, *Ikona grafia miniatury na dokumencie odpustowym Zbigniewa Oleśnickiego z roku 1449 w świetle papieskiej i soborowej propagandy w średniowieczu*, w: *Magistro et amico – amici discipulique. Lechowi Kalinowskiemu w 80. urodzin*, red. J. Gadomski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s. 481–504.

⁷⁸ A. Seibold, *Sammelindulgenzen...*, s. 70. W drugiej połowie XV w. i w XVI stuleciu liczba ta spada do zaledwie 40%, być może pod wpływem postępującej alfabetyzacji.

⁷⁹ Zob. W. Szymborski, *Odpusty...*, Aneks, nr 247, 969, 1166, 1284, 1317, 1396. O umieszczeniu innych tekstów na takich tablicach zob. m.in.: H. Boockmann, *Über Schrifttafeln in spätmittelalterlichen deutschen Kirchen*, „Deutsches Archiv“ 1984, 40, s. 210–224; M.A. Janicki, *Inskrypcja...*, s. 255–270.

społecznych, którzy dopuścili się spektakularnych przestępstw (tzw. *Schmächbriefen*)⁸⁰. Przyciągająca uwagę odbiorcy niemal obsceniczna ikonografia tych dokumentów doskonale ilustruje Bachtinowską teorię „świata na opak”. Była ona narzędziem ośmieszenia i dyfamacji równie ważnym, jak tekst i łatwo zapadającym w pamięć możliwie jak najszerzej publiczności. Nie ma jednak pewności, jak dalece funkcjonowały w przestrzeni publicznej bogato zdobione cesarskie dyplomy nadania herbu (*Wappenbriefen*)⁸¹, pojawiające się od XIV wieku. Centralną część iluminacji stanowiło w nich staranne odwzorowanie herbu, będące o wiele skuteczniejszym sposobem informowania o jego wyglądzie niż blazonowanie w narracji dokumentu. Organizacja graficzna tych dyplomów przeszła znamiennej ewolucję. W XIV stuleciu rozbudowana ilustracja, zawierająca podobiznę herbu i przypominająca iluminację rękopisu, była umieszczana w górnej połowie karty pergaminowej, zaś tekst dyplomu dawano poniżej⁸². W XV wieku odwzorowanie herbu, „obudowane” tekstem, zdobyło centralną pozycję pośrodku dyplomu, którego wygotowanie wymagało – rzecz jasna – koordynacji pracy pisarza i iluminatora.

W sytuacjach omawianych do tej pory dokument pojawiał się w przestrzeni publicznej z inicjatywy lub w interesie jego **wystawcy**. Można jednak wskazać przykłady sytuacji, gdy to bezpośredni lub pośredni **odbiorcy** żądali pokazania dokumentów, np. w ferworze walki politycznej. Przykładowo, podczas chłopskiego powstania Wata Tylera w Anglii (1381) agresja tłumów kierowała się w dużej mierze przeciw dokumentom, traktowanym jako świadectwo i przyczyna nieznośnych obciążeń feudalnych. Od opata bogatego klasztoru St. Albans niedaleko Londynu zbuntowani chłopcy zażądali wydania im „starego dokumentu, którego wielkie litery były zdobione złotym i błękitnym kolorem”⁸³. Gdy prawie sto lat później podczas buntu flandryjskiej Brugii

⁸⁰ M. Roland, A. Zajic, *Illuminierte Urkunden...*, il. 24 i 40.

⁸¹ Sporo wiadomo natomiast o starannym przechowywaniu tych dokumentów, traktowanych jako cenne artefakty. Również w początkach XVIII w. potomkowie podniesionych ongiś do stanu szlacheckiego nie potrafili posiadanych dyplomów przeczytać, ale umieli opisać wygląd przywieszanej pieczęci i odwzorowanego herbu. Zob. I.G. Tóth, *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, CEU Press, Budapest 2000, s. 155–162. Zob. reprodukcje tych dokumentów na portalu: <https://www.monasterium.net/mom/IlluminierteUrkundenWappenbriefe/collection> [dostęp: 10.12.2023].

⁸² Zob. nadanie herbu dla miasta Viterbo przez papieskiego wikariusza generalnego Bernarda de Coucy z 1316 r. (reprodukcja w: M. Roland, *Medieval Grants of Arms...*, s. 138). Zob. też: A. Zajic, *The Influence of Beneficiaries on the Artistic Make-up of Imperial Grants of Arms. Or: How Do Heraldic Images Get into Late Medieval Charters?*, in: *Heraldic Artists...*, s. 113–132.

⁸³ Chodziło o dokument króla anglosaskiego królestwa Mercii Offy z ok. 799 r. (cyt. za: Ch. Mauntel, *Charters, Pitchforks, and Green Seals. Written Documents between Text and Materiality in Late Medieval Revolts*, in: *Communication and Materiality. Written and Unwritten Communication in Pre-Modern Societies*, eds. S. Enderwitz, R. Sauer, De Gruyter, Berlin 2015, s. 98).

przeciwko panowaniu burgundzkiemu (1477) domagano się odwołania regulacji prawnych ograniczających samodzielność miasta, stosowne dokumenty zostały wyniesione z archiwum miejskiego. Na centralnym placu targowym zgromadził się tłum, któremu dokumenty po kolei pokazywano i odczytywano ich treść, tłumacząc je *a vista* z łaciny i francuskiego na język flamandzki. Cała procedura zajęła trzy dni, a po jej zakończeniu wszystkie dyplomy publicznie zniszczono⁸⁴. W obydwu przytoczonych tu sytuacjach istotne jest nie tylko to, że „zwykli” ludzie chcieli zobaczyć dokumenty zawierające zobowiązania prawne, lecz również fakt, iż dobrze wiedzieli, jak owe dokumenty wyglądały. Musiały one więc być wcześniej pokazywane. Buntownicy w Brugii jednoznacznie domagali się pokazania oryginałów (dyplomów określonych jako stare i zniszczone), żeby na podstawie inspekcji ich cech zewnętrznych uzyskać pewność, że zniszczone zostanie prawdziwe źródło prawnych ograniczeń miasta⁸⁵.

Permanentna obecność dokumentu w przestrzeni publicznej

Permanentna obecność średniowiecznych dokumentów w przestrzeni publicznej oznaczała przede wszystkim radykalną zmianę materiału pisarskiego. Pomijając przywileje odpustowe, eksponowane czasowo i najczęściej jednak we wnętrzach, dokumenty pergaminowe po prostu nie nadawały się do eksponowania na otwartej przestrzeni. Dla trwałości wyeksponowanego tekstu na świeżym powietrzu konieczne było wyrycie go w kamieniu lub w metalu albo też namalowanie go na twardym podłożu techniką *al fresco*. W kontekście badawczym usytuowanie tego typu dokumentów dokładnie na pograniczu dwóch nauk pomocniczych historii – dyplomatyki i epigrafiki – ma rozmaite konsekwencje, poczynając od kwestii terminologicznych. Wbrew pozorom pojęcia *chartae lapidariae* oraz *Urkundeninschriften* nie są synonimami i już to

⁸⁴ J. Van Leeuwen, *Rebels, Texts and Triumph: The Use of Written Documents during the Revolt of 1477 in Bruges*, in: *Strategies of Writing...*, s. 301–322.

⁸⁵ Nt. rytualnego i spontanicznego niszczenia dokumentów w późnośredniowiecznej Europie zob. m.in.: G. Declercq, *The Medium and the Message. The Public Destruction of Books and Documents in the European Middle Ages*, in: *Zerstörung von Geschriebenem: Historische und transkulturelle Perspektiven*, hrsg. C. Kühne-Wespi et al., De Gruyter, Berlin 2018, s. 123–147; P. Okniński, *Oficjalna przeszłość miasta*, w: *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 2, red. H. Manikowska, Neriton, Warszawa 2018, s. 190; A. Adamska, „Don't Shoot the Messenger!”. *On the Uses and Misuses of the Written Word in Late Medieval Rural Poland* [w druku].

sygnalizuje różnice metod badawczych obu dyscyplin⁸⁶. W badaniu *chartae lapidariae* przydatna okazuje się koncepcja „pisma/tekstu wyeksponowanego” (*scrittura esposta*), zaproponowana przez znakomitego włoskiego znawcę dawnego pisma Armanda Petrucciego (zm. 2018). Jego zdaniem tekst „wyeksponowany” to tekst widoczny i czytelny; to właśnie powinny gwarantować wybór rozmiaru i kształtu liter oraz rezygnacja ze zbyt wielu abrewiacji⁸⁷, a zatem przyjazna potencjalnemu czytelnikowi „gramatyka czytelności”.

Wyrycie tekstu dokumentu na materiale twardym i umieszczenie go w miejscu widocznym po to, aby jego treść była na zawsze publicznie dostępna, wydaje się zabiegiem zupełnie zrozumiałym. Średniowieczna Europa naśladowała w tym względzie praktykę szeroko rozpowszechnioną w starożytności. Zabieg ten miał oczywiście wielki walor symboliczny, ponieważ trwały materiał wzmacniał dodatkowo wagę czynności prawnej i autorytet wystawcy⁸⁸, zaś miejsce wybrane dla takiego artefaktu stawało się z natury rzeczą miejscem pamięci zbiorowej (*lieu de mémoire*). *Chartae lapidariae*, ryte i malowane, były szeroko rozpowszechnione w Europie Zachodniej i w kręgu bizantyjsko-słowiańskim⁸⁹, aczkolwiek nasycenie nimi różnych części Europy jest bardzo nierównomierne. Największą ich liczbę spotykamy w Italii i krajach niemieckich, prawdopodobnie pod wpływem epigrafiki antycznej, przenoszonej za Alpy na drodze intensywnych kontaktów politycznych i intelektualnych. Najstarsze znane *chartae lapidariae*, zachowane z okresu od VII do IX wieku, pochodzą z Rzymu i terenu Lacjum, ale po roku 1000 można je znaleźć również w Lombardii, Umbrii i na Sycylii⁹⁰. W krajach niemieckich

⁸⁶ Zob. m.in.: R. Favreau, *Épigraphie médiévale*, Brepols Publishers, Turnhout 1997, s. 165–183; V. Debais, *Urkunden in Stein. Funktionen und Wirkungen urkundlicher Inschriften*, in: *Inschriftenkulturen im kommunalen Italien...*, s. 65–90. R. Favreau podkreślał jednak zacieranie się granic gatunków tekstowych między dokumentami i inskrypcjami, z których wiele posiada np. czysto dokumentową promulgację (por. Tenże, *Épigraphie...*, s. 168).

⁸⁷ A. Petrucci, *La scrittura. Ideologia e rappresentazione*, Torino 1986, s. XX. Zob. też: A. Nastasi, *Registrare, controllare e... eternare. Dal documento alla charta lapidaria, esempi di contratti e donazioni nel territorium di Roma e del Lazio fra VI e XII secolo*, in: *“Sicut scriptum est”. La parola scritta e i suoi molteplici valori nel millennio medievale*, a cura di F. Cissello et al., Accademia University Press, Torino 2020, s. 4 i nast. W literaturze anglosaskiej używa się czasem pojęcia *literacy displayed* (zob. J. Mitchell, *Literacy Displayed: The Use of Inscriptions at the Monastery of San Vincenzo al Volturno in the Early Ninth Century*, in: *The Uses of Literacy...*, s. 186–225).

⁸⁸ Por. Ch.F. Weber, *Urkunden auf Bildquellen...*, s. 165.

⁸⁹ Baška w Dalmacji (B. Fučić, *Glagoljski Natpisi*, Zagreb 1982, s. 44–46), Žiža, Gračanica i Vračevsnica w Serbii (S. Marjanović-Dušanić, *La charte et l’espace sacré : les actes royaux transcrits dans les peintures murales serbes (XIIIe–XIVe siècles) et leur contexte symbolique*, «Bibliothèque de l’école des chartes» 2009, 167, 2, s. 391–416).

⁹⁰ A. Nastasi, *Registrare, controllare...*, *passim*; U. Israel, *Der Papst und die Urkunde an der Wand. Innozenz III. (1198–1216) in Subiaco*, „Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken“ 2004, 84, s. 83–84.

doliczono się ponad 70 tego typu obiektów (m.in. w Spirze, Moguncji, Trewirze i Wormacji)⁹¹, zaś z terenu dzisiejszej Francji znamy ich tylko kilka (Crest, Montélimar, Étoile-sur-Rhône). O Anglii wiadomo niewiele, ponieważ w Wielkiej Brytanii nie opracowano dotąd systematycznego korpusu późnośredniowiecznych inskrypcji, a uwaga tamtejszych badaczy od lat koncentruje się na epigrafice okresu anglosaskiego⁹².

Dokumenty na materiale twardym były wystawiane w większości przez monarchów lub dostojników kościelnych, ale z Italii znane są także obiekty upamiętniające czynności prawne dokonane przez osoby prywatne⁹³. Ten specyficzny materiał źródłowy inspiruje szereg pytań, m.in. o to, czy dokumenty sporządzone na materiale twardym i wyeksponowane w przestrzeni publicznej miały realną wartość prawną, czy były jedynie „reprodukcją” właściwego dokumentu. Na ogół zakłada się, że najpierw wystawiano dokument na pergaminie i dopiero później promulgowano go w kamieniu. W tym sensie *chartae lapidariae* stanowią ślad czynności prawnej, nie zaś jej dowód⁹⁴. Niemniej jednak znane są przykłady dokumentów wystawionych tylko na materiale twardym⁹⁵ – i tu od razu pojawia się pytanie, jak taki dokument uwierzytelniano. To z kolei prowadzi nas z powrotem do kwestii ich praktycznego funkcjonowania i percepcji wzrokowej.

Chartae lapidariae eksponowano przede wszystkim na obiektach sakralnych, w których funkcjonowaniu sfery *sacrum* i *profanum* głęboko się ze sobą przenikały. Działo się tak zwłaszcza w przestrzeni miejskiej, którą traktuje się jako najbardziej nasyconą grafosferę średniowiecznej przestrzeni społecznej⁹⁶. Przykładowo, w maleńkim miasteczku Crest w południowo-wschodniej Francji dokument nadający prawa miejskie (1189) został umieszczony przy portalu miejskiego kościoła parafialnego wychodzącym na plac targowy⁹⁷. Podobną

⁹¹ Projekt Deutsche Inschriften (<https://www.inschriften.net/> [dostęp: 01.12.2023]), SN1, nr 12; DI 29, nr 26+.

⁹² Badania nad późniejszymi inskrypcjami mają głównie charakter regionalny. Zob. m.in.: *Mediaeval Inscriptions. The Epigraphy of the City of Oxford*, ed. J. Bertram, Boydell&Brewer, Oxford 2020; *Mediaeval Inscriptions. The Epigraphy of the County of Oxfordshire*, eds. E. Gemmill, J. Bertram, Boydell&Brewer, Oxford 2024. Por. uwagi Wendy Scase, *Visible English. Graphic Culture, Scribal Practice, and Identity, c. 700–c. 1550*, Brepols Publishers, Turnhout 2022, s. 217–222.

⁹³ A. Nastasi (*Registrare, controllare...*, s. 7–8) wyróżnia *chartae lapidariae* o charakterze publicznym, półpublicznym i prywatnym.

⁹⁴ V. Debiais, *Urkunden in Stein...*, s. 66; N. Giovè Marchioli, *Strukturen und Strategien...*, s. 56.

⁹⁵ V. Debiais, *Urkunden in Stein...*, s. 68 i nast.

⁹⁶ Przegląd sposobów funkcjonowania słowa pisanego w przestrzeni miejskiej w: *Uses of the Written Word in Medieval Towns...*

⁹⁷ V. Debiais, *Urkunden in Stein...*, s. 73–74.

lokalizację posiada o pół wieku wcześniejszy (1135) przywilej arcybiskupa Moguncji Adalberta dla tego miasta.

Czy umieszczanie tego typu dokumentów w miejscach uczęszczanych i posiadających znaczenie symboliczne dla lokalnej społeczności oznaczało, że były one łatwo czytelne? Chyba nie w każdym przypadku. Można tylko spekulować, jak dalece czytelny był nieistniejący już dziś słynny dokument cesarza Henryka V z 1111 roku, umieszczony na portalu katedry w Spirze⁹⁸. Wprawdzie wyryte litery pokryte były złotem, ale umieszczono go stosunkowo wysoko i mogło to stanowić wyzwanie dla nieuzbrojonego oka. Łatwo za to sprawdzić, że wspomniany przywilej arcybiskupa Moguncji dla miasta, wyryty na odlanych z brązu drzwiach katedry i spisany elegancką – aczkolwiek pełną abrewiacji – majuskułą, jest widoczny tylko wtedy, gdy się do tych drzwi bardzo blisko podejdzie. Z punktu widzenia mechanizmów wizualnej percepcji dokumentu najistotniejsze jest jednak to, że zdecydowana większość dokumentów na materiale twardym jest zupełnie pozbawiona znaków graficznych, które konstituowały retorykę wizualną dokumentów pergaminowych⁹⁹. Analizując ich cechy zewnętrzne, odnosimy wrażenie, że w procesie przechodzenia na materiał twardy dokument upodabniał się do typowych gatunków epigraficznych, takich jak inskrypcja komemoratywna, epitafium czy tablica fundacyjna. Dlaczego tak się działo?

Na obecnym etapie badań trudno jest udzielić satysfakcjonującej odpowiedzi na to pytanie. Najprostsze wyjaśnienie: decydowała o tym natura materiału (tj. w kamieniu trudno było wykuć rotę czy wizerunek pieczęci), nie może nas zadowolić, zważywszy na to, że w innych gatunkach epigraficznych dla sprawnego rzemieślnika tak wiele było możliwe. Przykładowo, tablice fundacyjne zawierały na ogół trzy elementy: element tekstowy, znak heraldyczny i przedstawienie obrazowe¹⁰⁰. Jednocześnie, jeśli przyjąć, że rezygnację z retoryki wizualnej dokumentu powodowały właściwości materiału, to jak wyjaśnić fakt, że pozbawione jej są również dokumenty wykonane techniką *al fresco*?

⁹⁸ Ten przywilej dla gminy miejskiej Spiry, nadany dla uczczenia pamięci ojca wystawcy, jest często dyskutowany jako klasyczny przykład *memorii* dynastycznej władców salickich. Zob. m.in.: M.R. Pauk, *Płock i Spira. Piastowska „imitatio imperii” na przełomie XI i XII wieku?*, w: *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, red. A. Bartoszewicz i in., Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010, s. 521.

⁹⁹ Wśród wyjątków zob.: miasteczko Collescipoli w Umbrii – dokument notarialny w kamieniu umieszczony na ścianie kościoła parafialnego, ze starannie odwzorowanym *signum* (por. M. Bottazzi, *Alienazioni a titolo gratuito in documenti dei secoli XI–XII*, “Italian Review of Legal History” 2021, 7, s. 635), St. Arnoult (Île-de-France) – *charta lapidaria* z 1201 r. (zachowana w osiemnastowiecznej kopii). Każda z dwóch wersji tekstu (po łacinie i po francusku) została wykuta ze starannie odwzorowaną pieczęcią (informacja od prof. Estelle Ingrand-Varenne z Centrum Studiów Mediewistycznych w Poitiers).

¹⁰⁰ Zob. m.in.: P. Mrozowski, *Polskie tablice erekcyjne z wieków XIV i XV*, St. Żr. 1990, 32–33, s. 79 i nast.

Wydawałoby się, że namalowanie znaków uwierzytelniających czy pieczęci powinno być technicznie możliwe, a jednak najczęściej tego nie robiono, kreując w zamian na potrzeby identyfikacji wystawcy i odbiorcy dyplomu inny kontekst wizualny. Tę strategię zastosowano w dokumencie w formie fresku naściennego, umieszczonym w tzw. dolnym kościele klasztoru benedyktyńskiego w Subiaco niedaleko Rzymu. W świątyni tej, zbudowanej dokładnie nad grota, w której swoje życie eremickie rozpoczął św. Benedykt (*Sacro Speco*), wyeksponowano na ścianie tekst nadania klasztorowi rocznego czynszu, dokonanego przez papieża Innocentego III podczas wizyty w Subiaco latem 1203 roku. Dokument stał się częścią rozbudowanego i wykonanego w dwóch fazach programu ikonograficznego, przedstawiającego scenę przekazania przez papieża dyplomu św. Benedyktowi, w cieniu którego naszkicowano postać ówczesnego opata¹⁰¹. Tak wyeksponowany dokument był czytelny dla wszystkich oglądających go pielgrzymów, zarówno dla niepiśmiennych, ale rozumiejących interakcję między postaciami papieża i świętego, jak i dla tych, którzy czytać umieli. Czytelność tekstu podnoszą zastosowanie pisma majuskulnego zamiast dokumentowej minuskuły kurialnej oraz użycie dwóch kolorów. Kolor czerwony został jednak wprowadzony nie dla podkreślenia ważnych fragmentów tekstu (jakbyśmy tego dziś oczekiwali), ale jako ornament – przeplatanka kolorów w następujących po sobie wersach, aby rozbić nużącą dla oka sekwencję czarnych znaków. Również dokument z Subiaco został sporządzony jako obiekt epigraficzny, a nie przynależący do dyplomatyki mimo technicznych możliwości odwzorowania całej jego retoryki wizualnej. Zjawisko to, dotąd niebadane systematycznie ani przez dyplomatyków, ani znawców epigrafiki¹⁰², z pewnością zasługuje na uwagę.

¹⁰¹ Pod koniec XIII w. domalowano monumentalne popiersie papieża, zupełnie niepotrzebne z punktu widzenia logiki kompozycji. Szczegółowa analiza fresku w: U. Israel, *Der Papst...*, *passim*.

¹⁰² Jedynym znanym mi badaczem, który zauważył tę prawidłowość, był U. Israel (tamże, s. 81). Powinna ona być badana w powiązaniu z – coraz częściej poruszaną w literaturze – kwestią odwzorowywania retoryki wizualnej dokumentów w średniowiecznych kopiarniach oraz w procesie sporządzania notarialnych kopii dyplomów. Zob. m.in.: A. Sowodinok, *Visualisierung von Texten – das Gestaltungskonzept des Codex Eberhardi am Beispiel der Königs- und Kaiserurkunden*, „Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte“ 2016, 66, s. 1–42; S. Serna Serna, *Validations in Cardeña Gothic Cartulary: Signs, Monograms and Chrismos*, in: *From Charters to Codex. Studies on Cartularies and Archival Memory in the Middle Ages*, eds. R. Furtado, M. Moscone, Fédération internationale des instituts d'études médiévales, Basel 2019, s. 41–60; R. Wolff, *Eigenhändigkeit und Kopie zwischen Kunst und Recht. Zu notariellen Kopien von Text und Bild im Italien des Mittelalters*, in: *Nichts Neues Schaffen: Perspektiven auf die treue Kopie 1300–1900*, hrsg. A. Putzger, M. Heiserberg, S. Müller-Bechtel, De Gruyter, Berlin 2018, s. 93–110.

Zakończenie

Dokonana w niniejszym artykule analiza – z konieczności dalekiej od kompletności – bazy źródeł pisanych i ikonograficznych uświadamia, że ludzie średniowiecza mieli znacznie częstszy kontakt z dokumentami, niż się zazwyczaj wydaje znawcom dyplomatyki. Kontakt ten miał jednak specyficzny charakter, uwarunkowany w dużej mierze naturą ówczesnej piśmienności. Do oglądania dokumenty predestynowała zadziwiająco stabilna retoryka wizualna. Rezultatem tej praktyki było rozpowszechnienie – także w niższych warstwach społecznych – elementarnej wiedzy o tym, jak dokument **powinien** wyglądać. Rosnącą w późnym średniowieczu kompetencję wizualną odbiorców potwierdzają najrozmaitsze źródła. Dokument wszedł na szeroką skalę do ikonografii malowideł ściennych i do iluminacji rękopisów. Pojawiał się w literaturze popularnej, zarówno świeckiej, jak i religijnej. Tam z jednej strony nie kto inny jak sam diabeł rozliczał ludzi w piekle z ich występków, posługując się wykazami grzechów (*chirographa peccatorum*), a z drugiej strony sam Jezus Chrystus bywał wyobrażony jako wiecznie żywy dokument¹⁰³. Co więcej, również ludzie z nizin społecznych próbowali produkować artefakty odzwierciedlające ich wyobrażenia o materialności piśmienności pragmatycznej¹⁰⁴.

W bardziej ogólnej perspektywie pojęcie kompetencji wizualnej, mierzone od poziomu świadomości, że dany znak graficzny czy obraz w ogóle **coś** oznacza, jest kluczowe dla dalszych badań nad percepcją wzrokową i komunikacją wizualną. Nasze badania ciągle koncentrują się na tym, co chcieli przekazać **autorzy** komunikatów wizualnych. Na tym właściwie skupiali swoją uwagę Peter Rück i większość jego następców. Pokrzepiające jest, że dziś badacze zaczynają interesować się **odbiorcami**, np. „przygotowaniem odbiorcy do przyswojenia kodu informacyjnego” tekstu¹⁰⁵. Pozytywne jest rosnące zainteresowanie odczuciami ludzi patrzących na tekst wyryty w kamieniu¹⁰⁶, ponieważ

¹⁰³ Zob. W.M. Ormrod, *Robin Hood and Public Record: The Authority of Writing in the Medieval Outlaw Tradition*, in: *Medieval Cultural Studies: Essays in Honour of Stephen Knight*, eds. R. Evans et al., University of Wales Press, Cardiff 2006, s. 57–74; K. Schreiner, „Göttliche Schreib-Kunst“..., s. 103–104; E. Steiner, *Lollardy and the Legal Document*, in: *Lollards and Their Influence in Late Medieval England*, eds. F. Somerset, J.C. Havens, D.G. Pitard, Boydell, Woodbridge 2003, s. 155–174.

¹⁰⁴ M. Biesaga, S.A. Sroka, *List zbójników z 1493 roku i jego język*, St. Żr. 2007, 45, s. 49–57.

¹⁰⁵ M.A. Janicki, *Inskrypcja...*, s. 272.

¹⁰⁶ Jednak stwierdzenie, że pismo wносиło do gotyckich budynków „element radości” (B. Trelńska, *Gotyckie pismo...*, s. 46), wydaje się niemożliwe do weryfikacji, aczkolwiek nie ulega wątpliwości, iż percepcja wzrokowa była do pewnego stopnia uwarunkowana emocjonalnie (A. Adamska, „Czy Pan wie, kto ja jestem?”..., s. 31 i nast.).

niewątpliwie to od ich kompetencji wizualnej zależało, jaka część informacji zakodowanych w materialności dokumentu naprawdę do nich docierała.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Mediaeval Inscriptions. The Epigraphy of the City of Oxford*, ed. J. Bertram, Boydell&Brewer, Oxford 2020.
- Mediaeval Inscriptions. The Epigraphy of the County of Oxfordshire*, eds. E. Gemmill, J. Bertram, Boydell&Brewer, Oxford 2024.
- Monumenta Germaniae Historica. Diplomata, Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser*, Bd. 8: *Die Urkunden Lothars III und der Keiserin Richenza*, hrsg. E. Von Ottenthal, H. Hirsch, Berlin 1927.
- Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*, cz. 2, ed. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław 1989.
- Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 1, hrsg. H. Appelt, J.J. Menzel, Köln 1963.

Opracowania

- A History of Reading in the West*, eds. G. Cavallo, R. Chartier, Polity, Cambridge 1999.
- Adamska A., *Archiwum – serce późnośredniowiecznej monarchii? Garść uwag o instytucjach piśmiennosci pragmatycznej jako czynniku modernizacji aparatu władzy*, w: *Monarchia, społeczeństwo, tożsamość. Studia z dziejów średniowiecza*, red. K. Gołąbek i in., Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020, s. 51–66.
- Adamska A., „Czy Pan wie, kto ja jestem?”. *Kilka uwag o mechanizmach percepcji wzrokowej i skuteczności kodów westymentarnych w późnośredniowiecznej Europie*, w: „*Habitus facit hominem*”. *Spoleczne funkcje ubioru w średniowieczu i w epoce nowożytnej*, red. M.R. Pauk, M. Saczyńska, E. Wólkiewicz, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2016, s. 19–35.
- Adamska A., “Don’t Shoot the Messenger!”. *On the Uses and Misuses of the Written Word in Late Medieval Rural Poland* [w druku].
- Adamska A., *Founding a Monastery over Dinner: The Case of Henryków in Silesia (c. 1222–1228)*, in: *Medieval Legal Process Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*, eds. M. Mostert, P.S. Barnwell, Brepols Publishers, Turnhout 2011, s. 211–231.
- Adamska A., „*Loca scribendi*”: *geneza pojęcia, definicje i granice użyteczności*, w: *Loca scribendi. Miejsca i środowiska tworzące kulturę pisma w dawnej Rzeczypospolitej XV–XVIII*

- stulecia, red. A. Adamska, A. Bartoszewicz, M. Ptaszyński, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017, s. 5–24.
- Adamska A., *Od łaciny do języków wernakularnych – i z powrotem. Język dokumentu średniowiecznego w świetle nowszych badań*, w: *Kultura pisma w średniowieczu: znane problemy, nowe metody*, red. A. Adamska, P. Kras, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013, s. 39–87.
- Adamska A., *Studying Preambles Today: A Paradigm Shift in Diplomatic?*, in: *Urkundenformeln im Kontext. Formen der Schriftkultur im Ostmitteleuropa des Mittelalters (13.–14. Jahrhundert)*, hrsg. S. Rossignol, A. Adamska, Böhlau Verlag, Wien 2016, s. 35–45.
- Arnold J.H., *Belief and the Senses for the Laity*, in: *Les cinq senses au Moyen Âge*, réd. E. Palazzo, Les éditions du Cerf, Paris 2016, s. 623–645.
- Aussen und Innen: Räume und ihre Symbolik im Mittelalter*, hrsg. N. Staubach, V. Johanterwage, Peter Lang, Frankfurt a/M 2007.
- Bartoszewicz A., *Mowa, gest, pismo. Relacje między kulturą żywego słowa a kulturą pisma w świetle zapisek z ksiąg sądowych późnośredniowiecznych miast polskich*, „Kwartalnik Historyczny” 2018, 124 (2), s. 209–235.
- Bautier R.-H., *La chancellerie et les actes royaux dans les royaumes carolingiens*, «Bibliothèque de l'école des chartes» 1984, 142, 1, s. 5–80.
- Bedos-Rezak B.M., *In Search of a Semiotic Paradigm: The Matter of Sealing in Medieval Thought and Praxis (1050–1400)*, in: *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, eds. N. Adams, J. Cherry, J. Robinson, British Museum, London 2008, s. 1–6.
- Bedos-Rezak B.M., *The Efficacy of Signs and the Matter of Authenticity in Canon Law (800–1250)*, in: *Zwischen Pragmatik und Performanz. Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur*, hrsg. Ch. Dartmann, Th. Scharff, Ch.F. Weber, Brepols Publishers, Turnhout 2011, s. 199–235.
- Bedos-Rezak B.M., *When Ego Was Imago. Signs of Identity in the Middle Ages*, Brill, Leiden 2010.
- Bernabò M., *Medieval Art in Italy and Byzantium (ca. 550–1050): a Viaticum*, in: *A Companion to Byzantine Italy*, ed. S. Cosentino, Brill, Leiden–Boston 2021, s. 669–694.
- Bertrand P., *Documenting the Everyday in Medieval Europe. The Social Dimension of a Writing Revolution, 1250–1350*, Brepols Publishers, Turnhout 2019.
- «Bibliothèque de l'école des chartes» 2011, 169, 1: *Les chartes ornées dans l'Europe romane et gothique*.
- Biesaga M., Sroka S.A., *List zbójników z 1493 roku i jego język*, „Studia Źródłoznawcze” 2007, 45, s. 49–57.
- Black R., *Teaching Techniques: the Evidence of Manuscript Schoolbooks Produces in Tuscany*, in: *The Classics in the Medieval and Renaissance Classroom: The Role of Ancient Texts in the Arts Curriculum as Revealed by Surviving Manuscripts and Early Printed Books*, eds. J. Feros Ruys, J.O. Ward, M. Heyworth, Brepols Publishers, Turnhout 2013, s. 245–265.
- Bloomsbury Semiotics*, ed. J. Pelkey, vol. 3: *Semiotics in the Arts and Social Sciences*, eds. J. Pelkey, S. Petrilli, S. Melanson Ricciardone, Bloomsbury Publishing, London 2023.
- Boockmann H., *Über Schrifttafeln in spätmittelalterlichen deutschen Kirchen*, „Deutsches Archiv“ 1984, 40, s. 210–224.
- Bottazzi M., *Alienazioni a titolo gratuito in documenti dei secoli XI–XII*, “Italian Review of Legal History” 2021, 7, s. 595–643.
- Bracha K., *Folklore der Schrift: Einige Zeugnisse des Spätmittelalters Mitteleuropas*, in: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, eds. A. Adamska, M. Mostert, Brepols Publishers, Turnhout 2004, s. 497–517.

- Broun D., *The Writing of Charters in Scotland and Ireland in the Twelfth Century*, in: *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*, ed. K. Heidecker, Brepols Publishers, Turnhout 2000, s. 113–131.
- Clanchy M.T., *From Memory to Written Record. England 1066–1307*, 3rd edition, Wiley-Blackwell, Oxford 2013.
- Dahlhaus J., *Aufkommen und Bedeutung der Rota in Papsturkunde*, in: *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, hrsg. P. Rück, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1996, s. 407–423.
- Debiais V., *Urkunden in Stein. Funktionen und Wirkungen urkundlicher Inschriften*, in: *In-schriftenkulturen im kommunalen Italien: Traditionen, Brüche, Neuanfänge*, hrsg. K. Bolle, M. von der Höh, N. Jaspert, De Gruyter, Berlin 2019, s. 65–90.
- Declercq G., *The Medium and the Message. The Public Destruction of Books and Documents in the European Middle Ages*, in: *Zerstörung von Geschriebenem: Historische und transkulturelle Perspektiven*, hrsg. C. Kühne-Wespi et al., De Gruyter, Berlin 2018, s. 123–147.
- Die Urkunde. Text – Bild – Objekt*, hrsg. A. Stieldorf, De Gruyter, Berlin–Boston 2019.
- Documentary Culture and the Laity in the Early Middle Ages*, eds. W.C. Brown et al., CUP, Cambridge 2012.
- Euw A. von, *Ikonologie der Heiratsurkunde der Kaiserin Theophanu*, in: *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends*, Bd. 2, hrsg. A. von Euw, P. Schreiner, Schnütgen-Museum, Köln 1991, s. 175–191.
- Favreau R., *Épigraphie médiévale*, Brepols Publishers, Turnhout 1997.
- Fichtenau H., *Arenga: Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, Graz 1957.
- Fichtenau H., *Mensch und Schrift im Mittelalter*, Wien 1946.
- Fichtenau H., *Monarchische Propaganda in Urkunden*, in: H. Fichtenau, *Beiträge zur Mediävistik*, Bd. 2, Stuttgart 1977, s. 18–36.
- Franklin S., *The Russian Graphosphere, 1450–1850*, CUP, Cambridge 2019.
- Frenz T., *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*, Franz Steiner, Stuttgart 2000.
- Fučić B., *Glagoljski Natpisi*, Zagreb 1982.
- Giovè Marchioli N., *Strukturen und Strategien in der epigraphischen Kommunikation des kommunalen Italiens*, in: *In-schriftenkulturen im kommunalen Italien: Traditionen, Brüche, Neuanfänge*, hrsg. K. Bolle, M. von der Höh, N. Jaspert, De Gruyter, Berlin 2019, s. 31–64.
- Gut A., *Średniowieczny dokument książęcy jako medium społecznej komunikacji na peryferiach łacińskiej Europy*, „Zapiski Historyczne” 2021, 86, 2, s. 125–136.
- Guyotjeannin O., *Le monogramme dans l'acte royal français (Xe–début du XIVe siècle)*, in: *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, hrsg. P. Rück, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1996, s. 293–318.
- Hedström I., *The Language of Legitimacy. On the Vocality and Visuality of Old Swedish Vidingus Charters*, in: *The Meaning of Media: Texts and Materiality in Medieval Scandinavia*, eds. A. Horn, K.G. Johansson, De Gruyter, Berlin 2021, s. 125–155.
- Israel U., *Der Papst und die Urkunde an der Wand. Innozenz III. (1198–1216) in Subiaco*, „Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken“ 2004, 84, s. 69–102.
- Janicki M.A., *Inskrypcja w przestrzeni publicznej – przykład Krakowa i Małopolski w XIV–XV wieku. Uwagi historyczne i metodologiczne*, w: *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, red. S. Gawlas, DiG, Warszawa 2011, s. 245–274.
- Jaworska A., *Dokument iluminowany w Polsce XV–XVIII wieku. Problemy i perspektywy badawcze*, w: *Belliculum diplomaticum IV Thorunense. Dyplomatyka staropolska – stan obecny i perspektywy badań*, red. W. Chorażyczewski i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011, s. 23–40.
- Jeay C., *Signature et pouvoir au Moyen Âge*, École nationale des chartes, Paris 2015.

- Jurek T., *Od średniowiecznego dokumentu do tekstu elektronicznego. O pożytkach z dyplomatyki*, w: *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18–20 września 2019 roku*, t. 3: *Wiek XX i XXI*, IPN – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Warszawa–Lublin 2021, s. 361–388.
- Jurek T., *Początki dokumentu polskiego*, w: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, DiG, Warszawa 2015, s. 64–87.
- Kaliszuck J., *Przemiany społecznych funkcji pisma w późnym średniowieczu. Programy badawcze i ich rezultaty*, w: *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, red. S. Gawlas, DiG, Warszawa 2011, s. 169–188.
- Kałużski T., *Semiotyka w badaniach sfragistycznych*, w: *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Jaworska i in., DiG, Warszawa 2016, s. 11–19.
- Keller H., „*Ostensio cartae*“: *italienische Gerichtsurkunden des 10. Jahrhunderts zwischen Schriftlichkeit und Performanz*, „Archiv für Diplomatik“ 2007, 53, s. 99–121.
- Keller H., *The Privilege in the Public Interaction of the Exercise of Power: Forms of Symbolic Communication Beyond the Text*, in: *Medieval Legal Process: Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*, eds. M. Mostert, P.S. Barnwell, Brepols Publishers, Turnhout 2011, s. 75–108.
- Kozioł G., *The Politics of Memory and Identity in Carolingian Royal Diplomas: The West Frankish Kingdom (840–987)*, Brepols Publishers, Turnhout 2012.
- Kruisheer J.G., *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*, Historische Vereniging voor Zuid-Holland, 's-Gravenhage 1971.
- Lackner Ch., *Rudolf von Habsburg – die Anfänge: Vom (Neu-)Aufbau einer königlichen Kanzlei*, „Mitteilungen aus dem niederösterreichischen Landesarchiv“ 2022, 20, s. 100–111.
- Manu propria. Vom eigenhändigen Schreiben der Mächtigen (13.–15. Jahrhundert)*, hrsg. C. Felber, Ch. Lackner, Böhlau Verlag, Wien 2016.
- Marjanović-Dužanić S., *La charte et l'espace sacré : les actes royaux transcrits dans les peintures murales serbes (XIIIe–XIVe siècles) et leur contexte symbolique*, «Bibliothèque de l'école des chartes» 2009, 167, 2, s. 391–416.
- Mauntel Ch., *Charters, Pitchforks, and Green Seals. Written Documents between Text and Materiality in Late Medieval Revolts*, in: *Communication and Materiality. Written and Unwritten Communication in Pre-Modern Societies*, eds. S. Enderwitz, R. Sauer, De Gruyter, Berlin 2015, s. 93–112.
- Medieval Perceptual Puzzles: Theories of Sense Perception in the 13th and 14th Centuries*, ed. E. Bältutä, Brill, Leiden–Boston 2020.
- Mersiowsky M., *Die Urkunde in der Karolingerzeit. Originale, Urkundenpraxis und politische Kommunikation*, Bd. 1–2, Harrassowitz, Wiesbaden 2015.
- Mikucki S., *Badanie autentyczności dokumentu w praktyce kancelarii monarszej i sądów polskich w wiekach średnich*, Kraków 1934.
- Mitchell J., *Literacy Displayed: The Use of Inscriptions at the Monastery of San Vincenzo al Volturno in the Early Ninth Century*, in: *The Uses of Literacy in Early Medieval Europe*, ed. R. McKitterick, CUP, Cambridge 1990, s. 186–225.
- Mostert M., *Changes in the Grammar of Legibility: Influences on the Development of “New Communities of Interpretation”?*, in: *Religious Transformations in New Communities of Interpretation in Europe (1350–1570): Bridging the Historiographical Divides*, eds. É. Boillet, I. Johnson, Brepols Publishers, Turnhout 2023, s. 83–95.
- Mostert M., *Forgery and Trust*, in: *Strategies of Writing: Studies on Text and Trust in the Middle Ages*, eds. P. Schulte, M. Mostert, I. van Renswoude, Brepols Publishers, Turnhout 2008, s. 37–59.

- Mostert M., *Introduction*, in: *Medieval Legal Process: Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*, eds. M. Mostert, P.S. Barnwell, Brepols Publishers, Turnhout 2011, s. 1–10.
- Mostert M., *Introduction*, in: M. Mostert, *A Bibliography of Works on Medieval Communication*, Brepols Publishers, Turnhout 2012, s. 1–30.
- Mrozowski P., *Polskie tablice erekcyjne z wieków XIV i XV*, „*Studia Źródłoznawcze*” 1990, 32–33, s. 77–111.
- Mullet M., *Writing in Early Medieval Byzantium*, in: *The Uses of Literacy in Early Medieval Europe*, ed. R. McKitterick, CUP, Cambridge 1990, s. 156–185.
- Nastasi A., *Registrare, controllare e... eternare. Dal documento alla charta lapidaria, esempi di contratti e donazioni nel territorium di Roma e del Lazio fra VI e XII secolo*, in: “*Sicut scriptum est*”. *La parola scritta e i suoi molteplici valori nel millennio medievale*, a cura di F. Cissello et al., Accademia University Press, Torino 2020, s. 3–22.
- Nótári T., „*Carta sine litteris*”. *Enea Silvio Piccolomini und die Urkundenpraxis im Frühmittelalter*, “*Fundamina*” 2015, 21, 2, s. 325–340.
- Notariado público y documento privado de los orígenes al siglo XIV*, Valencia 1989.
- Okniński P., *Oficjalna przeszłość miasta*, w: *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 2, red. H. Manikowska, Neriton, Warszawa 2018, s. 177–201.
- Orme N., *Medieval Schools*, Yale University Press, New Heaven 2006.
- Ormrod W.M., *Robin Hood and Public Record: The Authority of Writing in the Medieval Outlaw Tradition*, in: *Medieval Cultural Studies: Essays in Honour of Stephen Knight*, eds. R. Evans et al., University of Wales Press, Cardiff 2006, s. 57–74.
- Papsturkunde und europäisches Urkundenwesen: Studien zu ihrer formalen und rechtlichen Kohärenz vom 11. bis 15. Jahrhundert*, hrsg. P. Herde, H. Jakobs, Böhlau, Köln–Weimar–Wien 1999.
- Parkes M.B., *The Contribution of Insular Scribes of the Seventh and Eighth Century to the “Grammar of Legibility”*, in: M.B. Parkes, *Scribes, Scripts and Readers: Studies in the Communication, Presentation and Dissemination of Medieval Texts*, Hambledon, London–Rio Grande 1991, s. 1–18.
- Pauk M.R., *Płock i Spira. Piastowska „imitatio imperii” na przełomie XI i XII wieku?*, w: *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, red. A. Bartoszewicz i in., Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010, s. 492–523.
- Pergament. Geschichte – Struktur – Restaurierung – Herstellung heute*, hrsg. P. Rück, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1991.
- Petrucci A., *La scrittura. Ideologia e rappresentazione*, Torino 1986.
- Porębski M., *Ikonosfera*, Warszawa 1972.
- Potkowski E., *Paszkwile Jana z Pniew. Z dziejów kultury piśmiennej w Polsce XV wieku*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, PWN, Warszawa 1991, s. 483–490.
- Rady M., *Literacy, Performance and Memory: The Áldomás (Trankopfer) in Medieval and Early Modern Hungary and Transylvania*, „*Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu»*. Series Historica” 2015, Supplement 1, Literacy Experiences concerning Medieval and Modern Transylvania, s. 365–375.
- Roland M., *Illuminierte Urkunden. Bildmedium und Performanz*, in: *Die Urkunde. Text – Bild – Objekt*, hrsg. A. Stieldorf, De Gruyter, Berlin–Boston 2019, s. 259–327.
- Roland M., *Illuminierte Urkunden im digitalen Zeitalter*, in: *Digital Diplomatics. The Computer as a Tool for Diplomats?*, eds. A. Ambrosio, S. Barret, G. Vogeler, Böhlau, Köln–Weimar–Wien 2014, s. 245–272.

- Roland M., *Medieval Grants of Arms and Their Illuminators*, in: *Heraldic Artists and Painters: In the Middle Ages and Early Modern Times*, eds. T. Hiltmann, L. Hablot, Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern 2018, s. 135–155.
- Roland M., Zajic A., *Illuminierte Urkunden des Mittelalters in Mitteleuropa*, „Archiv für Diplomatik“ 2013, 59, s. 241–432.
- Rosa Pereira I. da, *Symboles graphiques dans les chartes médiévales portugaises*, in: *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, hrsg. P. Rück, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1996, s. 491–502.
- Rossignol S., „*Maiestas principum*“. *Herzogsurkunden als Medien der Herrschaftsrepräsentation in Schlesien, Pommern und Pommerellen (1200–1325)*, Harrassowitz, Wiesbaden 2019.
- Rück P., *Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, in: *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, hrsg. P. Rück, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1996, s. 13–47.
- Rück P., *Die Urkunde als Kunstwerk*, in: *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends*, Bd. 2, hrsg. A. von Euw, P. Schreiner, Schnütgen-Museum, Köln 1991, s. 311–333.
- Rück P., *Urkunden als Plakate des Mittelalters*, „Mitteilungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft“ 1990, 4, s. 26–27.
- Sayers J., *The Land of Chirograph, Writ and Seal: the Absence of Graphic Symbols in English Documents*, in: *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, hrsg. P. Rück, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1996, s. 533–548.
- Sease W., *Visible English. Graphic Culture, Scribal Practice, and Identity, c. 700–c. 1550*, Brepols Publishers, Turnhout 2022.
- Schlögl W., *Die Unterfertigung deutscher Könige von der Karolingerzeit bis zum Interregnum durch Kreuz und Unterschrift. Beiträge zur Geschichte und zur Technik der Unterfertigung im Mittelalter*, Kallmünz über Regensburg 1978.
- Schreiner K., „*Göttliche Schreib-Kunst*“ *Eigenhändige Aufzeichnungen Gottes, Jesu und Mariä. Schriftlichkeit in heilsgeschichtlichen Kontexten*, „Frühmittelalterliche Studien“ 2002, 36, s. 95–132.
- Seibold A., *Sammelindulgenzen. Ablaßurkunden des Spätmittelalters und der Frühneuzeit*, Böhlau, Köln–Weimar–Wien 2001.
- Serna Serna S., *Validations in Cardeña Gothic Cartulary: Signs, Monograms and Chrismos*, in: *From Charters to Codex. Studies on Cartularies and Archival Memory in the Middle Ages*, eds. R. Furtado, M. Moscone, Fédération internationale des instituts d'études médiévales, Basel 2019, s. 41–60.
- Sign and Design. Script as Image in Cross-Cultural Perspective (300–1600 ce)*, eds. B.M. Bedos-Rezak, J.F. Hamburger, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Dumbarton Oaks 2016.
- Skupieński K., *Biurokracja w średniowiecznej kancelarii?*, w: *Drogą historii*, red. P. Dymmel, K. Skupieński, B. Trelińska, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2001, s. 205–212.
- Skupieński K., *Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1997.
- Solymosi L., *Graphische Symbole in den ungarischen Urkunden des 11.–13. Jahrhunderts*, in: *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, hrsg. P. Rück, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1996, s. 607–632.
- Sowodinok A., *Visualisierung von Texten – das Gestaltungskonzept des Codex Eberhardi am Beispiel der Königs- und Kaiserurkunden*, „Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte“ 2016, 66, s. 1–42.

- Space in the Medieval West: Places, Territories, and Imagined Geographies*, eds. M. Cohen, F. Madeline, Ashgate, Farnham 2014.
- Spätmittelalter in landesherrlichen Kanzleien Mitteleuropas. Alte Tradition und der mühsame Weg zu neuen Fragen und Antworten*, hrsg. T. Velička, LIT, Berlin 2020.
- Starzyński M., *Znak i obraz w naukach pomocniczych historii*, w: *Człowiek twórca historii*, t. 6: *Warsztat nowoczesnego historyka*, cz. 2, red. C. Kuklo, W. Walczak, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2024, s. 191–206.
- Steiner E., *Lollardy and the Legal Document*, in: *Lollards and Their Influence in Late Medieval England*, eds. F. Somerset, J.C. Havens, D.G. Pitard, Boydell, Woodbridge 2003, s. 155–174.
- Stróżyk P., *Monogram z roty arcybiskupa gnieźnieńskiego Henryka Kietlicza z 1208 roku*, „Roczniki Historyczne” 2011, 77, s. 169–181.
- Sułkowska-Kurasiowa I., *Inicjały na średniowiecznych dokumentach monarszych w Polsce (do 1444 r.)*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, PWN, Warszawa 1991, s. 171–175.
- Szweda A., Adamska A., *Notariusz przy pracy. Akcja transumowania dokumentów krzyżackich jesienią 1421 roku*, w: *Memoria viva. Studia historyczne poświęcone pamięci Izabeli Skierskiej*, red. G. Rutkowska, A. Gąsiorowski, IH PAN, Warszawa–Poznań 2015, s. 487–501.
- Szyborski W., *Odpusty w Polsce średniowiecznej*, Historia Iagellonica, Kraków 2011.
- The Languages of Early Medieval Charters: Latin, Germanic Vernaculars, and the Written Word*, eds. R. Gallagher, E. Roberts, F. Tinti, Brill, Leiden–Boston 2021.
- Tóth I.G., *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, CEU Press, Budapest 2000.
- Trelińska B., *Gotyckie pismo epigraficzne w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1991.
- Van Leeuwen J., *Rebels, Texts and Triumph: The Use of Written Documents during the Revolt of 1477 in Bruges*, in: *Strategies of Writing: Studies on Text and Trust in the Middle Ages*, eds. P. Schulte, M. Mostert, I. van Renswoude, Brepols Publishers, Turnhout 2008, s. 301–322.
- Walczak M., *Ikona grafia miniatury na dokumencie odpustowym Zbigniewa Oleśnickiego z roku 1449 w świetle papieskiej i soborowej propagandy w średniowieczu*, w: *Magistro et amico – amici discipulique. Lechowi Kalinowskiemu w 80. urodzin*, red. J. Gadomski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s. 481–504.
- Weber Ch.F., *Schriftstücke in der symbolischen Kommunikation zwischen Bischof Johann von Venningen (1458–1478) und der Stadt Basel*, „Frühmittelalterliche Studien” 2003, 37, s. 355–383.
- Weber Ch.F., *Urkunden auf Bildquellen des Mittelalters*, in: *Urkunden und ihre Erforschung*, hrsg. W. Maleczek, Böhlau Verlag, Wien 2014, s. 161–206.
- Węcowski P., *Skarbiec pamięci. Archiwum monarsze w Polsce do początków XVI wieku*, w: *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 1, red. J. Banaszkiewicz i in., Neriton, Warszawa 2018, s. 369–418.
- Wirth J., *Le portrait du Christ au Moyen Age*, in: J. Wirth, *L'Image du corps au Moyen Age*, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Firenze 2013, s. 203–222.
- Wojciechowska B., *Ekskomunika w Polsce średniowiecznej. Normy i funkcjonowanie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2010.
- Wolff R., *Eigenhändigkeit und Kopie zwischen Kunst und Recht. Zu notariellen Kopien von Text und Bild im Italien des Mittelalters*, in: *Nichts Neues Schaffen: Perspektiven auf die treue Kopie 1300–1900*, hrsg. A. Putzger, M. Heiserberg, S. Müller-Bechtel, De Gruyter, Berlin 2018, s. 93–110.

- Worm P., *Ein neues Bild von der Urkunde: Peter Rück and seine Schüler*, „Archiv für Diplomatik“ 2006, 52, s. 335–352.
- Zajic A., *Texts on Public Display: Strategies of Visualising Epigraphic Writing in Late Medieval Austrian Towns*, in: *Uses of the Written Word in Medieval Towns: Medieval Urban Literacy II*, eds. M. Mostert, A. Adamska, Brepols Publishers, Turnhout 2014, s. 389–426.
- Zajic A., *The Influence of Beneficiaries on the Artistic Make-up of Imperials Grants of Arms. Or: How Do Heraldic Images Get into Late Medieval Charters?*, in: *Heraldic Artists and Painters: In the Middle Ages and Early Modern Times*, eds. T. Hiltmann, L. Hablot, Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern 2018, s. 113–132.
- Zeller B., *Die Subskriptionszeichen in den Schreiberzeilen der St. Galler Privaturkunden des frühen Mittelalters: Eine Erstaufnahme*, in: *Illuminierte Urkunden. Beiträge aus Diplomatik, Kunstgeschichte und Digital Humanities/Illuminated Charters. Essays from Diplomatic. Art History and Digital Humanities*, hrsg./eds. G. Bartz, M. Gneiss, Vandenhoeck&Ruprecht, Köln–Weimar–Wien 2018, s. 91–101.

Netografia

- Der Heidelberger Sachsenspiegel online, <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/de/bpd/glanzlichter/sachsenspiegel.html> [dostęp: 01.12.2023].
- Der Oldenburger Sachsenspiegel online, <https://digital.lb-oldenburg.de/nav/classification/137692> [dostęp: 01.12.2023].
- Illuminierte Urkunden – Wappenbriefe, <https://www.monasterium.net/mom/IlluminierteUrkundenWappenbriefe/collection> [dostęp: 10.12.2023].
- Institut für Mittelalterliche Geschichte – Lichtbildarchiv, <https://www.uni-marburg.de/de/fb06/mag/lichtbildarchiv-aelterer-originalurkunden> [dostęp: 25.11.2023].
- Les Grandes Chroniques de France, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84525476/f107.item> [dostęp: 20.11.2023].
- Materiale Textkulturen*, De Gruyter, <https://www.degruyter.com/serial/mtk-b/html#volumes> [dostęp: 20.11.2023].
- Projekt Deutsche Inschriften, <https://www.inschriften.net/> [dostęp: 01.12.2023].
- The Index of Medieval Art – na platformie www.Brepols.net.
- The Morgan Library & Museum, <https://www.themorgan.org/collection/medieval-and-renaissance-manuscripts> [dostęp: 15.03.2024].

Anna Adamska

**A Medieval Document as a Sign and Object of Viewing in Public Space
A Handful of Remarks on Diplomatic Semiotics, Visual Perception
and the Limits of History's Auxiliary Sciences**

Summary

The article analyzes the functioning of a document as an object (artefact) in medieval Europe, against the broad background of changes in the paradigm of research on medieval writing culture, which assumes a multitude of forms of contact with writing, including its perception as a system of signs that could be viewed rather than “read” in the modern sense.

The physical aspects of the document, including its writing material, text layout on the page, graphic symbols and objects attached to the document, constitute an issue that goes beyond the boundaries of traditional diplomatics. It encourages researchers to engage in a more intensive dialogue with experts in other auxiliary sciences, primarily with experts in epigraphy, because a large number of documents were produced on hard material, and also in sphragistics, due to the close interaction between the document and the seal in the process of communicating by sight and touch. The article discusses the occasional presence of a document in public space – as an element of the rituals of power, shown at the request of its issuer or recipient, or as an object of viewing in the practice of examining its authenticity – as well as its permanent presence in the form of a text “exposed” in a stone or as a fresco (*charta lapidaria*). In all situations in question, the specialized or very general knowledge of viewers determined whether and to what an extent they were able to “read” the information encoded in the format and material of the document, in graphic signs, illuminations, and seals.

Keywords: document, inscription, visual perception, visual rhetoric, monogram, rota, *chartae lapidariae*

Anna Adamska

**Średniowieczny dokument jako znak i przedmiot oglądu w przestrzeni publicznej
Garść uwag o semiotyce dyplomatycznej, percepcji wizualnej i granicach nauk
pomocniczych historii**

Streszczenie

W artykule zanalizowano funkcjonowanie dokumentu jako przedmiotu (artefaktu) w średniowiecznej Europie, na szerokim tle przemian paradygmatu badań nad średniowieczną kulturą pisma, zakładającego wielość form obcowania z pismem, m.in. jego percepcję jako systemu znaków, które mogły być oglądane, a nie „czytane” w nowoczesnym sensie.

Fizyczne aspekty dokumentu, obejmujące materiał pisarski, rozplanowanie tekstu na stronie, znaki graficzne i przywieszzone do dokumentu przedmioty, to zagadnienie wychodzące poza granice tradycyjnej dyplomatyki. Skłania ono badaczy do bardziej intensywnego dialogu ze znawcami innych nauk pomocniczych, przede wszystkim ze znawcami epigrafiki, gdyż spora liczba dokumentów produkowana była na materiale twardym, a także sfragistyki, ze względu na ścisłą interakcję między dokumentem a pieczęcią w procesie komunikowania

przez wzrok i dotyk. W artykule omówiono okazjonalną obecność dokumentu w przestrzeni publicznej – jako elementu rytuałów władzy, pokazywanego na życzenie jego wystawcy lub odbiorcy albo jako przedmiotu oglądu w praktyce badania jego autentyczności – jak również jego obecność permanentną w postaci tekstu „wyeksponowanego” w kamieniu lub jako fresku (*charta lapidaria*). We wszystkich analizowanych sytuacjach specjalistyczna lub bardzo ogólna wiedza oglądających decydowała o tym, czy i do jakiego stopnia potrafili oni „odczytać” informacje zakodowane w formie i materiale dokumentu, w znakach graficznych, iluminacjach i pieczęciach.

Słowa kluczowe: dokument, inskrypcja, percepcja wizualna, retoryka wizualna, monogram, rota, *chartae lapidariae*

Anna Adamska

**Die mittelalterliche Urkunde als Zeichen und Objekt der Betrachtung
im öffentlichen Raum
Einige Bemerkungen zur diplomatischen Semiotik, visuellen Wahrnehmung
und den Grenzen der Hilfswissenschaften der Geschichte**

Zusammenfassung

Im Beitrag wird die Funktion der Urkunde als Objekt (Artefakt) im mittelalterlichen Europa vor dem Hintergrund des Paradigmenwechsels in der Erforschung der mittelalterlichen Schriftkultur analysiert, das eine Vielfalt von Formen im Umgang mit der Schrift voraussetzt, einschließlich ihrer Wahrnehmung als ein Zeichensystem, das eher betrachtet als im modernen Sinne „gelesen“ werden konnte.

Die physischen Aspekte der Urkunde, die das Schreibmaterial, die Anordnung des Textes auf der Seite, grafische Zeichen und dem Dokument beigefügte Gegenstände umfasst, sind ein Thema, das über die Grenzen der traditionellen Diplomatie hinausgeht. Es veranlasst die Forscher zu einem intensiveren Dialog mit Fachleuten anderer Hilfswissenschaften, vor allem mit Experten der Epigraphik, da eine beträchtliche Anzahl von Urkunden auf hartem Material hergestellt wurde, und der Sphragistik, wegen der engen Wechselwirkung zwischen Urkunde und Siegel im Prozess der Kommunikation durch Sehen und Tasten. Im Beitrag wird die gelegentliche Präsenz der Urkunde im öffentlichen Raum behandelt – als Element von Machtritualen, das auf Wunsch des Ausstellers oder des Empfängers oder als Objekt der Betrachtung bei der Praxis der Authentizitätsprüfung – ebenso wie seine ständige Präsenz in Form eines in Stein oder als Fresko (*Charta lapidaria*) „exponierten“ Textes. In allen untersuchten Situationen war das Fach- oder Allgemeinwissen der Betrachter ausschlaggebend dafür, ob und inwieweit sie in der Lage waren, die im Format und Material der Urkunde, in den grafischen Zeichen, Illuminationen und Siegeln verschlüsselten Informationen zu „lesen“.

Schlüsselwörter: Urkunde, Inschrift, visuelle Wahrnehmung, visuelle Rhetorik, Monogram, Eidesformel, *Chartae lapidariae*

